Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби“ журналына әлавә

1986 1

Scanned with MOBILE SCANNER

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси

1954-чү илдән чыхыр.

ЈАНВАР — МАРТ
1986
№ 1 (125)

(МЕТОДИК МӘЧМУӘ)

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә

БУ НӨМРӘДӘ:

Методика вә иш тәчрүбәси

Ә. Әфәндизадә — Азәрбајчан дили тә'лиминин методик принсипләри һаггында 3
И. Исмајылов — Сабир әдәби үслубунун өјрәдилмәси 13
А. Мәммәдов, Ш. Гаралов — Етимоложи характерли орфографик сәһвләр вә онларын арадан галдырылмасы јоллары 17
И. Һашимов — «Китаби-Дәдә Горгуд»да тәрбијә мәсәләләри . 20
Һ. Абдуллајева — Тәрчүмеји-һал дәрсләриндә дијаршүнаслыг материалларындан истифадә 24
С. Мөвлајева — X синифдә М. Горки јарадычылығынын өјрәдилмәсинә даир 27
Г. [illegible]әндијев — Мәктәб тә'лиминдә синонимләр анлајышынын маһијј[illegible] һаг[illegible]да 30
Н. Ағајев — Әдәби-бәдии материалын мәнимсәнилмәсиндә фәндахили әлагәнин ролу 32

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

Н. Абдуллајев, В. Гурбанов — Рус мәктәбләри үчүн VII синфин «Азәрбајчан дили» дәрслији илә ишләмәјә даир методик төвсијәләр . 37

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

Ә. Рәһимова, В. Гәрашов — Азәрбајчан дили үзрә олимпиадаларын тәшкили 40
К. Һачыјева, З. Чәфәрова — Шакирдләрин коммунист тәрбијәсинә мүһүм васитә 44

Нәзәри гејдләр

А. Пашајев — Ономастик бирләшмәләр һаггында 46
А. Рүстәмов — Көркәмли Молланәсрәддинчи 50
Р. Новрузов — Рус дилиндә түрк мәншәли сөзләр 54

М. Ф. Ахундов—175

[illegible]. Аллаһвердијев, Т. Кәримов — «Кәмалуддөвлә мәктублары»нда [illegible] мистиканын вә фанатизмин тәнгиди 60

Сәмәд Вурғун—80

Н. Мәммәдов — Сәмәд Вурғунун әсәрләри рус дилиндә . . . 63

Рә'jләр, мүлаһизәләр

М. Һәсәнов — Садә чүмлә һаггында лингвистик мә'луматларын тәкмилләшдирилмәсинә даир 65

Бу китаблары охујун

Ә. Әзимов — Азәрбајчан тәнгидинин кениш елми тәдгиги . . 69
Ә. Зејналов — Мараглы тәдгигат әсәри 70
А. Гочајева — «Гафгаз сәфәри» 71

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 1. 1986-чы ил.

Scanned with MOBILE SCANNER

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 1 (125), 1986.

В НОМЕРЕ

Методика и опыт работы

А. Эфендизаде — О методических приемах преподавания азербайджанского языка — 3
Н. Исмаилов — Изучение литературного стиля Сабира — 13
А. Мамедов, Ш. Каралов — Орфографические ошибки этимологического характера и пути их преодоления — 17
Н. Гашимов — Вопросы воспитания в «Книге моего деда Коркута» — 20
Г. Абдуллаева — Использование краеведческих материалов на уроках по автобиографиям — 24
С. Моллаева — Об изучение творчества М. Горького в X классе — 27
С. Эфендиев — О сущности понятия синонимов в школе — 30
Н. Агаев — Роль внутрипредметной связи в освоении литературно-художественного материала — 32

Азербайджанский язык в русских школах

Н. Абдуллаев, В. Курбанов — Методические рекомендации по работе с учебником «Азербайджанский язык» для VII класса русской школы — 37

Внеклассная и внешкольная работа

А. Рагимова, В. Гарашов — Организация олимпиады по азербайджанскому языку
К. Гаджиева, З. Джафарова — Важное средство в коммунистическом воспитании учащихся — 44

Теоретические заметки — 48

А. Пашаев — Об ономастических сочетаниях — 50
А. Рустамов — Выдающийся молланасреддиновец — 51
Р. Новрузов — Тюркоязычные слова в русском языке

М. Ф. Ахундов — 175

Г. Аллахвердиев, Т. Керимов — Критика духовной мистики и фанатизма в «Письмах Кямаллидовле» — 60

Самед Вургун — 80

Н. Мамедов — Произведения С Вургуна на русском языке — 63

Отзывы, суждения

М. Гасанов — О совершенствовании лингвистических сведений о простом предложении — 65

Читайте эти книги

А. Азимов — Широкое научное исследование азербайджанской критики — 69
А. Зейналов — Интересный исследовательский труд — 70
А. Годжаева — «Путешествие в Кавказ» — 71

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИНИН МЕТОДИК ПРИНСИПЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Әзиз ЭФӘНДИЗАДӘ
педагожи елмләр доктору, профессор

Мәктәб исланатынын гаршыја гојдуғу ән мүһүм вәзифәләрдән бири тә'лимин практик истигамәтини гүввәтләндирмәкдән, шагирдләрә алдә етдикләри нәзәри биликләри тәчрүбәдә тәтбиг етмәк бачарығы вә вәрдишләри ашыламаға даһа артыг диггәт јетирмәкдән ибарәтдир. Бу көстәришдән максимум бәһрәләнмәк Азәрбајчан дили тә'лиминин сәмәрәлилијини јүксәлтмәкдә башлыча шәртләрдән биридир. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, бу фәннин тә'лими нәтичә е'тибарилә практик мәгсәд күдүр: шагирдләри мүкәммәл савада вә јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәк мәгсәдини. Буна наил олмаг үчүн дәрс просесиндә апарылан практик ишләрин һәм дә кәмијјәтини артырмаға, һәм дә кејфијјәтини јүксәлтмәјә хүсуси диггәт јетирилмәси тәләб олунур. Бу саһәдә мүәллимин мүвәффәгијјәти тә'лим ишини онун елми әсаслар үзәриндә тәшкил едә билмәсиндән чох асылыдыр. Бунун үчүн о, илк нөвбәдә, дидактиканын вә Азәрбајчан дили тә'лими методикасынын мүәјјәнләшдирдији тә'лим принсипләрини рәһбәр тутмағы, бу фәнн үзрә һәр бөлмәнин, һәр мөвзунун характеринә үјғун даһа оптимал метод вә пријомлар сечмәји бачармалыдыр.

Мүәллим унутмамалыдыр ки, принсипләр сечилмир, онлара истинад едилир. Метод вә пријомлар исә сечилир.

Педагокика елминин мүәјјәнләшдирдији үмумдидактик принсипләр бүтүн тә'лим фәнләринә аиддир. Лакин бунлара универсал принсипләр кими јанашылмыр. Она көрә ки, һәмин принсипләр ајры-ајры тә'лим фәнләринә, онларын характериндән асылы олараг, мүхтәлиф сәвијјәләрдә, мүхтәлиф шәкилләрдә тәтбиг олунур.

Дидактика саһәсиндә апарылмыш тәдгигатларда үмумдидактик принсипләрин системи һаггында һәлә дә фикир јекдиллији јохдур. Академик М. Н. Скаткинин редактәси алтында чап едилмиш ән сон әдәбијјатда (Дидактика средней школы. Москва, 1982) үмумдидактик принсипләрин ашағыдакылардан ибарәт олдуғу гејд едилир: тә'лим просесиндә коммунист тәрбијәси вә шагирдләри һәртәрәфли инкишаф етдирмәк принсипи; елмилик принсипи; шүурлулуг вә мүәллимин рәһбәрлији алтында шагирдләрин јарадычы фәаллығы принсипи; әјанилик принсипи; систематиклик принсипи; тә'лимдән өзүнүтәһсилә кечмәк принсипи; тә'лимин һәјатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә әлагәләндирилмәси принсипи; тә'лим нәтичәләринин мөһкәмлији принсипи; тә'лимдә мүсбәт емосијалар фонуна әрхаланмаг принсипи; тә'лимин коллектив характери вә шагирдләрин фәрди хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы принсипи.

Бүтүн бу кими үмумдидактик принсипләр Азәрбајчан дилинин тә'лими үчүн дә мәгбул сајылыр. Белә ки, онлар һәм тә'лим материалынын шагирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси просесиндә (материалы онларын мүстәгил өјрәнмә-

Библиотека
РНПБ

ләри, дәрсдә фәаллыг көстәрмәләри просесиндә), һәм дә јалныз мүәллимдән асылы олан тә'лим просесиндә (әјанилликдән истифадә етмәклә, шәрһин ардычыллығына, мүвафиглијинә наил олмагла, шакирдләрә фәрди јанашмагла вә с.) чидди сурәтдә нәзәрә алыныр.

Үмумдидактик принсипләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә конкрет бир фәнни дејил, мүхтәлиф силсиләләрдән олан фәнләрин тәдриси тәчрүбәси, партија вә һөкумәтимизин рәсми сәнәдләриндә кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси илә әлагәдар гаршыја гојдуғу вәзифәләр әсас тутулур. Мәһз буна көрә үмумдидактик принсипләр, даһа чох, нәзәри үмумиләшдирмәләр характерини дашыјыр. Хүсуси методикалар, һәр фәннин спесифик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла, һәмин принсипләри өз һәзминә ујғунлашдырыр, онлара конкрет вә практик маһијјәт кәтирир, онлары мүәллимин истифадәсинә даһа әлверишли вә мәгсәдәујғун шәкилдә тәгдим едир. Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә үмумдидактик принсипләрин тәтбиги мәсәләсинә дә мәһз бу мөвгедән јанашмаг лазымдыр.

Хүсуси методикалар үзрә апарылан тәдгигатларда алимләр бу нәтичәјә кәлмишләр ки, үмумдидактик принсипләрлә јанашы, һәр фәннин өз спесифик принсипләри дә вар. Методик әдәбијјатда бунлар мүхтәлиф терминләрлә ифадә олунур: спесифик принсип, методик принсип, хүсуси принсип. Бу мүхтәлифлик ана дили тә'лиминин спесифик принсипләри һаггындакы фикирләрдә дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, рус дили методикасынын көркәмли тәдгигатчыларындан проф. А. В. Текучев 1980-чи илдә чап етдирдији «Орта мәктәбдә рус дилинин методикасы» адлы китабында бу дилин методик принсипләринә бунлары дахил едир: дилин өјрәнилмәси илә тәфәккүр инкишафынын бир-бириндән асылылығы принсипи; дилин грамматик гурулушунун өјрәнилмәси илә ифадәли оху вәрдишләринә јијәләнмәјин бир-бириндән асылылығы принсипи; грамматиканы өјрәнмәјин вә нитг вәрдишләринә јијәләнмәјин гаршылыглы олараг бир-бирини шәртләндирмәси принсипи вә с. Проф. Л. П. Федоренко исә 1984-чү илдә чап етдирдији «Ана дилинин мәнимсәнилмәси ганунаујғунлуглары» адлы китабында спесифик принсипләрә ашағыдакылары аид едир:

— дилин материјасына диггәтин чәлб едилмәси принсипи; дил һадисәләринин мә'насыны дәрк етмәк принсипи; дилин ифадәлилијинин нәзәрә алынмасы принсипи; дил дујумунун инкишаф етдирилмәси принсипи; шифаһи вә јазылы нитгин координасија едилмәси принсипи: тә'лимин темпинин сүр'әтләндирмәк принсипи...

Азәрбајчан дили тә'лиминин методик (хүсуси) принсипләрини мүәјјәнләшдирмәјә илк дәфә олараг проф. Б. Әһмәдов тәшәббүс көстәрмишдир. О, «Азәрбајчан дили тә'лиминин ганунлары, принсипләри вә методлары» адлы әсәриндә («Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1974) бу дилин үч спесифик принсипи олдуғуну көстәрир: семантик-грамматик принсип; дилин нәзәри мәсәләләринин шакирдин нитг практикасы зәмининдә шәрһ етмәк принсипи; тә'лимдә дилин ваһид структурасына әсасланмаг принсипи (бу принсипә көрә «дилин бүтүн компонентләрини, нитгин нөв вә формаларыны гаршылыглы әлагәдә көтүрмәли, фәнләрарасы әлагәјә хүсуси диггәт јетирмәли»). Мүәллиф белә һесаб едир ки, өз әсәриндә кениш шәкилдә шәрһ етдији бу принсипләрин әсасында Азәрбајчан дили тә'лиминин ганунлары дурур. Бәс һәмин ганунлар һансылардыр? Проф. Б. Әһмәдов бу суала да чаваб вермәјә чалышмышдыр. Лакин мүәллифин истәр «ганунлар», истәрсә дә «принсипләр» һаггындакы фикирләри нәзәри чәһәтдән мараглы вә гијмәтли олса да, һәләлик бунлары мүбаһисәсиз олараг гәбул етмәк чәтиндир.

Көрүнүр, үмумијјәтлә, ана дили тәдрисинин методик принсипләрини формалашдырмаг үзрә тәдгигатлары бундан сонра да давам етдирмәјә еһтијач дујулур. Фикримизчә, бу проблемин һәллиндә ашағыдакы үч мәсәләјә диггәти чәлб етмәк ваҹиб шәртләрдәндир.

1. Тә'лимин методик принсипләри елә шәкилдә формалашдырылмалыдыр ки, онлар ајдынлығы, конкретлији, садәлији илә фәргләнсин.

2. Принсипләри мүәјјәнләшдирмәкдә тәдгигатчы алимләр, чох доғру олараг, мүәјјән параметрләрә әсасланмағын ваҹиблијини гејд едирләр. Белә ки, мәсәлән, бә'зиләри нитгин мәнимсәнилмәси ганунаујғунлугларыны, (Л. П. Федоренко), бә'зиләри фәннин спесификасыны (А. В. Текучев), бә'зиләри ана дилинин сосиал-психоложи функсијасыны вә лингвистик бахымдан спесификасыны (А. В. Дудников), бә'зиләри исә ана дили тә'лиминин ганунларыны (Б. А. Әһмәдов) әсас тутурлар. Көрүнүр, методик принсипләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә фикир мүхтәлифлији мәһз бурадан ирәли кәлир.

Фикримизчә, Азәрбајчан дили тә'лиминин методик принсипләрини мүәјјәнләшдирмәкдә башлыча ики параметр: 1) бу дилин тә'лими гаршысында гојулмуш мәгсәд вә вәзифәләр; 2) Азәрбајчан дилинин лингвистик бахымдан спесификасы әсас тутулмалыдыр.

3. Проф. Б. Әһмәдовун гејд етдији кими, «...хүсуси принсипләрлә үмумдидактик принсипләр арасында мөһкәм дахили әлагә мөвчуддур, һәм дә бу, биртәрәфли олмајыб, гаршылыглы әлагәдәдир» (көстәрилән әсәри, сәһ. 74). Демәк, методик принсипләрин риш'әләри үмумдидактик принсипләрлә дә бағлы олур, өз ширәсини бу вә ја дикәр дәрәчәдә онлардан алыр. Бә'зи үмумдидактик принсипләр исә мүәјјән бир фәннә тәтбиг олунанда һәмин фәннин јухарыда көстәрдијимиз параметрләринә ујғун олараг, спесифик характер алыр, бир нөв, хүсусиләшир; буна көрә дә спесифик принсипләрдән бир о гәдәр дә фәргләнмир. Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә тәтбиг олунан әјанилик принсипи мәһз буна бариз мисал ола биләр. Мәкәр белә принсипләри спесифик принсипләрдән ајырмаг, онлара, образлы десәк, үмумдидактик принсип мөһүрүнү вурмаг дүзкүндүрмү?

Проф. Л. П. Федоренко һаглы олараг көстәрир ки, методик принсипләр «...практик тә'лим ишиндә мүәллим-методистин истифадә етдији гајдалардыр» («Ана дилинин мәнимсәнилмәси ганунаујғунлуглары», Москва, 1984, сәһ. 25). Бурадан белә бир нәтичә чыхара биләрик: бир һалда ки, методик (спесифик, хүсуси) принсипләр ады алтында ана дили тә'лиминин практик ишләрлә әлагәдар принсипләри нәзәрдә тутулур, демәк, ејни маһијјәтинә көрә «спесификләшән» үмумдидактик принсипләри дә тә'лим фәннинин мәһз спесифик (методик) принсипләри сырасына дахил етмәк, фикримизчә, мәнтиги чәһәтдән дүзкүн вә мәгсәдәујғундур. Мәсәләјә бу аспектдән јанашдыгда онлары «методик принсипләр» термини илә адландырмаг даһа мүнасибдир.

Партија вә һөкумәтимизин мәктәб ислаһаты һаггындакы гәрарларында тә'лимин практик истигамәтини гүввәтләндирмәклә әлагәдар тәләбләри дә әсас тутмагла Азәрбајчан дили тә'лиминин методик принсипләрини, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәт мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдәујғундур:

Азәрбајчан дили курсунда бөлмәләрин бир-бири илә әлагәләндирилмәси принсипи; Азәрбајчан дили үзрә нәзәри биликләр әсасында бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасы принсипи; шакирдләрдә дил дујумуну инкишаф етдирмәк принсипи; Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә шифаһи вә јазылы нитгин гаршылыглы әлагәсинә әсасланмаг принсипи; тә'лим просесиндә нитгин

Scanned with MOBILE SCANNER

дүзкүнлүјү, дәгиглији вә ифадәлилијинин көзләнилмәси принсипи.

Имкандан асылы олараг бунлардан икисинин үзәриндә дајанаг.

Азәрбајчан дили курсунда бөлмәләрин бир-бири илә әлагәләндирилмәси принсипи.

Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилиндән систематик курсун бөлмәләри бир-бириндән тәчрид едилмиш шәкилдә тәдрис олунмур, тә'лим просесиндә онлардан бу вә ја дикәринин башгалары илә әлагәләндирилмәсинә мүһүм бир тәләб (гајда), јә'ни методик принсип кими јанашылыр. Елә буна көрәдир ки, Азәрбајчан дилиндән һәр бир дәрс бу фәннин мүхтәлиф бөлмәләринин мәчмусуну әһатә едән тә'лим просеси кими тәзаһүр едир. Мәсәлән, дәрсин әсас мөвзусу фонетикаја аиддирсә, бу заман мүтләг орфографија, орфоепија, лексика, һәтта бә'зи һалларда грамматика, үслубијјат, дургу ишарәләри үзрә дә мүәјјән иш апарылмасы бир еһтијач кими гаршыја чыхыр.

Тә'лим просесиндә мүәллим бөлмәләрарасы әлагә принсипинә нә дәрәчәдә риајәт едиб-етмәдијини мүәјјәнләшдирмәк үчүн дәрси баша чатдырдыгдан сонра өз-өзүнә «һесабат» вермәлидир: Мән орфографија үзрә һансы ишләри апардым? Тәләффүз үзрә һансы ишләрин апарылмасына диггәт јетирдим? Лүгәт үзрә апардығым ишләр нәләрдән ибарәт олду? Нитг инкишафы үзрә нә кими ишләр апардым? вә с. Әкәр дәрс бу кими көстәричиләр бахымындан чидди сурәтдә кәсирли олмушса, демәк, мүәллим бөлмәләрарасы әлагә принсипини көзләмәјә наил ола билмәмиш вә буна көрә дә онун дәрси, сөзүн кениш мә'насында, Азәрбајчан дили олмајыб, бир нөв, фонетика, грамматика, јахуд орфографија дәрсинә чеврилмишдир.

Азәрбајчан дили курсунда бөлмәләрин бир-бири илә әлагәләндирилмәси принсипинин објектив әсасы ики мүһүм ганунаујғунлугла бағлыдыр.

1) Мә'лумдур ки, дилчилијин, о чүмләдән дә Азәрбајчан дилчилији елминин ајры-ајры бөлмәләри (фонетика, орфоепија, лексика, сөз јарадычылыгы, грамматика, үслубијјат вә с.) билаваситә бир-бири илә әлагәлидир. Үмумтәһсил мәктәбләриндә тәдрис олунан Азәрбајчан дили фәнни мәһз дилчилик (Азәрбајчан дилчилији) елминин әсаслары үзәриндә гурулдуғу үчүн, ајдын мәсәләдир ки, бу фәннин ајры-ајры бөлмәләри арасындакы әлагә мүәјјән ганунаујғунлуга әсасланыр.

2) Икинчи ганунаујғунлуг Азәрбајчан дилиндән систематик курсун тә'лим мәгсәдиндән ирәли кәлир. Белә ки, һәмин фәннин бөлмәләри арасындакы әлагә имканларындан практик истигамәтдә даһа кениш вә мәгсәдәујғун истифадә едилмәси мәнимсәмәни, еләчә дә бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасыны оптималлашдырмагда хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Азәрбајчан дили курсунда бөлмәләрарасы әлагәнин механизми тә'лимин мәзмунунда өз ајдын ифадәсини тапмышдыр. Дүзкүн јазы гајдаларынын мәнимсәнилмәси шакирдләрин билаваситә фонетика, сөз јарадычылығы, ән башлычасы исә, грамматикадан әлдә етдикләри биликләрлә шәртләнир ки, бунун да нәтичәсиндә орфографија вә дурғу ишарәләринә аид вәрдишләрин формалашдырылмасы тә'мин едилир.

Морфолокијаны синтаксисдән тәчрид едилмиш шәкилдә өјрәтмәк гәтијјән мүмкүн дејил. Һәр шејдән әввәл, она көрә ки, сөзләрин нитг һиссәсинә көрә мүәјјәнләшдирилмәси вә онларын мүхтәлиф грамматик формалара көрә дәјишмәсиндә бә'зи синтактик әламәтләри әсас тутулур. Синтактик әламәти нәзәрә алмадан, мәсәлән, ајағјалын, алабабат сөзләринин сифәт, јохса зәрф олдуғуну; **китабын, сөһбәтин** сөзләриндә -ын⁴ шәкилчисинин јијәлик һал, јохса икинчи шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчиси олдуғуну (**китабын** чилди, **сөһбәтин** давамы; сәнин **китабын**, сәнин **сөһбәтин**); јахуд «Китаб билик мәнбәјидир», «О, китаб охујур» кими чүмләләрдә китаб сөзүнүн һансы һалда (адлыг вә тә'сирлик һалларда) ишләндијини мүәјјән етмәк мүмкүн дејил.

Грамматика, орфографија, дургу ишарәләри, лексиколокија, сөз јарадычылығы үзрә дәрсләрдә билаваситә нитг инкишафы үзрә дә ишләр апарылыр. Әдәби тәләффүз нормаларына аид вәрдишләрә шакирдләр, демәк олар ки, бүтүн дәрсләрдә јијәләнирләр. Ејни фикри лүғәт үзрә ишләрин апарылмасы һаггында да сөјләмәк олар.

Азәрбајчан дили тә'лиминин сәмәрәлилијинә о заман наил олмаг мүмкүндүр ки, бөлмәләрарасы әлагә бахымындан һәр бир бөлмәнин спесификасы, дил һадисәләринин мүхтәлиф чәһәтләрдән бир-бирини гаршылыглы олараг шәртләндирмәси нәзәрә алынсын; мәсәлән, әкәр хитаб вә ара сөзләр өјрәнилирсә, шифаһи нитгдә онларын интонасијача, јазыда исә дурғу ишарәләринә көрә фәргләнмәси, нитгдә хитаблы вә ара сөзлү чүмлә конструксијаларындан истифадә едилмәси имканлары үзәриндә мүәјјән иш апарылсын.

Бу кими мүхтәлиф елементләрин бир-бири илә әлагәләндирилмәси механики вә сүн'и характер дашымамалы, онларын арасында үзви әлагә јарадылмасына диггәт јетирилмәлидир; мәсәлән, грамматика илә орфографија вә ја орфоепијанын бир-бири илә әлагәләндирилмәсинә о заман хүсуси диггәт јетирмәк вачиб сајылыр ки, бу вә ја дикәр чалышмадакы орфографик гајда мүвафиг грамматик материала истинад етмәјин вачиблијини гаршыја чыхарсын; јахуд мүәјјән грамматик һадисә өјрәниләркән (тәһлил едиләркән) онунла әлагәдар орфографик вә ја орфоепик гајдаја шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк еһтијачы дујулсун.

Үмумијјәтлә, тә'лим просесиндә бөлмәләрарасы әлагә принсипинә әсасланыб, бу вә ја дикәр дил һадисәсини мүхтәлиф чәһәтләрдән изаһ вә ја тәһлил едәркән һәр бир дәрсин, һәр бир чалышма үзәриндә ишин әсас мәгсәди диггәтдән јајынмамалыдыр. Изаһатлар, гејдләр, бир нөв, јолусту характер дашымалыдыр. Әлагәләндирмә өјрәнилән дил һадисәсинин ән әсас чәһәтләринә көрә характеризә етмәјә, мүвафиг вәрдишләри мөһкәмләндирмәјә көмәк көстәрмәлидир.

Дүзкүн әдәби нитг вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәсинә бүтүн дәрсләрдә диггәт јетирмәк вачибдир. Чалышмалар үзәриндә апарылан иш просесиндә вә шакирдләрин чавабларында гаршыја чыхан орфографија, дурғу ишарәләри, тәләффүз сәһвләринә, еләчә дә нитг сәһвләринә мүәллим һеч вахт лагејд јанашмамалы, бунлары арадан галдырмаг ишинә бөлмәләрарасы әлагәдән истифадәнин вачиб тәләби кими јанашмалыдыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, дәрсдә апарылан ишин әсас мәгсәдиндән узаглашмамаг үчүн бә'зи мүәллимләр шакирдләрин јол вердикләри дил хәталарынын үстүндән ја јан кечир, ја да онлардан анчаг бә'зиләрини, бир нөв, өтәри шәкилдә дүзәлтмәклә мәһдудлашырлар. Әлбәттә, дил хәталары тез-тез гаршыја чыхдыгда ејни бир дәрсдә онларын һамысы үзәриндә иш апармаг чәтиндир, һәтта бә'зән гејри-мүмкүндүр. Лакин бүтүн синфин көзү гаршысында јол верилән (тахтадакы јазыларда вә шакирдләрин шифаһи чавабларында) һеч бир дил хәтасы диггәтдән јајынмамалыдыр. Сәһвләрин характериндән асылы олараг онлардан бә'зиләринә дүзәлиш верилмәли, бә'зиләри исә тәһлил едиләрәк тәсһиһ олунмалыдыр.

Сәһвләрин ашкар едилмәси вә дүзәлдилмәсиндә синфин фәал иштиракына әсасланмаг башлыча шәртләрдәндир. Бу, шакирдләрдә дүзкүн нитгә һәссас мүнасибәт тәрбијә етмәк вә онларда өз нитгләринин дүзкүнлүјүнә нәзарәт бачары-

Scanned with MOBILE SCANNER

ты формалашдырмаг бахымындан чох вачибдир.

Дәрс просесиндә шакирдләрин истәр јазыда (хүсусән тахтада), истәрсә дә шифаһи нитгләриндә мүшаһидә едилән сәһвләрә мүәллим һәмишә нәзакәтлә јанашмалы вә шакирдләри дә бу руһда тәрбијә етмәлидир. Иши елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, шакирдләр сәһв еләјә-еләјә өјрәндикләрини һисс етсинләр, баша дүшсүнләр ки, аталар демишкән: «Билмәмәк ејиб дејил, өјрәнмәмәк ејибдир». Үмумијјәтлә, дил дәрсиндә нитг хәталарына верилән мә'налы дүзәлишләр, образлы десәк, мәһз дил дәрсинин раһијәси, әвәзсиз нахышларыдыр.

Грамматик анлајышларын, һабелә орфографија, дургу ишарәләри вә нитг вәрдишләринин формалашдырылмасы мүрәккәб бир просес олмагла јанашы, бунлар мүхтәлиф ҹәһәтләрдән бир-бири илә әлагәлидир. Мәсәлән, шакирдләр исмин һалларыны, фе'лин заман вә шәхсләрә көрә дәјишмәсини өјрәнәркән, ејни заманда бунлара аид бә'зи орфографик вә тәләффүз гајдаларыны да мәнимсәјир, мүәјјән үслуби вәрдишләрә јијәләнирләр. Белә ки, исмин һаллары илә әлагәдар јерлик һал шәкилчисинин ејни формалы багламачы вә әдатлардан јазылыш фәргини, чыхышлыг һал шәкилчисинин бә'зән [—нан²] шәклиндә тәләффүз олундуғуну (арандан—аран[нан], үзүмдән-үзүм[нән] вә с.), гәти кәләчәк заман шәкилчисинин (-ачаг²) орфографик вә тәләффүз вариантларынын аз-чох бир-бириндән фәргләндијини (алачағам—[алачам], дејәчәкләр —[дејәчәхләр]), ачыг саитлә битән фе'лләрә индики вә кәләчәк заман шәкилчиләри артырылдыгда онларын тәләффүз хүсусијјәтләрини (сахлајыр—[сахлыјыр], ишләјәчәк—[ишлијәчәк] вә с.) индики заман фе'лләринин үслуби бахымдан кечмиш заманы да ифадә етмәсини вә с. шакирдләр бир нөв комплекс шәклиндә өјрәнирләр ки, бу да тә'лим просесиндә бөлмәләрарасы әлагә принсипинин әсас тут-

мағын нәтичәләриндән бири кими тәзаһүр едир.

Азәрбајчан дили үзрә нәзәри биликләр әсасында практик бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасы принсипи

Азәрбајчан дили өз спесификасына көрә нәзәри-практик фәнләрдәндир; онун практик маһијјәти биләвасит нәзәри бүнөврәсиндән доғур. Бу фәни үзрә шакирдләрә верилән нәзәри биликләрин бөјүк әксәријјәти јалныз бачарыг вә вәрдишләрә чеврилдикдән сонра өз реаллығыны көстәрир. Белә һаллар да чох ола билир ки, шакирд Азәрбајчан дилиндән нәзәри материалы, о чүмләдән, грамматиканы, әсасән, јахшы билир, лакин һәмин биликләрә аид онларын бачарыг вә вәрдишләри кифајәт дәрәчәдә мөһкәм олмур; белә ки, мәсәлән, јазылы нитгиндә чох тез-тез орфографик, грамматик сәһвләрә, дургу ишарәләри вә нитг сәһвләринә јол верир. Белә шакирдләрин јекун гијмәтләрини мүәјјәнләшдирәркән бә'зи мүәллимләр «чидди чәтинликлә» гаршылашырлар: програм материалларыны јахшы, һәтта ә'ла билән шакирдә јазыдан алдығы ашағы гијмәтләрә көрә онун јекун гијмәтини азалтмаға «әлләри кетмир», буна «инсафсызлыг» кими бахырлар. Әслиндә, бу, тәбии һалдыр. Мејвә ағачынын пөһрәләнән вә көзгамашдырычы чичәкләри бар тутмајанда бағбан нә гәдәр нараһатлыг чәкирсә, мүәллим дә өз шакирдинин дүшдүјү аноложи вәзијјәтә бир о гәдәр тәәссүфләнир, чыхыш јолу ахтармаға чалышыр. Лакин јаранмыш олан зиддијјәт билик, бачарыг вә вәрдишләрин објектив гијмәтләндирилмәсинә верилән тәләбләрлә ујуша билмир. Бәс бунун сәбәбини нәдә ахтармаг лазымдыр? Илк нөвбәдә мүәллимин өз иш үслубундакы нөгсанда. Мә'лум олдуғу үзрә, дил-әдәбијјат мүәллими ики фәндән дәрс дејир; һәм Азәрбајчан дили, һәм дә әдәбијјат фәнләринин апарыр. Әдәбијјат, башлыча олараг, нәзәри фәндир; шакирдләрә бәдии шәхсијјәтләрин һәјат вә јарадычылығы, бәдии әсәрләрин хүсусијјәтләри, ичтимаи-сијаси дәјәри, әдәбијјатын инкишаф јоллары вә с. һаггында нәзәри биликләр верир. Әлбәттә, бәдии әсәрләри дујмаг, тәһлил етмәк бачарыглары да ашылајыр. Лакин өн планда нәзәри материал дурур; биликләрә јијәләнмәк башлыча мәгсәд һесаб едилир. Елә буна көрә дә әдәбијјат дәрсләриндә сөз методу (мүәллимин мә'луматы, шәрһи, мүһазирәси; материалы шакирдләрин сөјләмәси, шәрһи) апарычы рол ојнајыр. Әдәбијјат дәрсләриндә буна адәт едән бә'зи мүәллимләр Азәрбајчан дили дәрсләриндә дә сөз методуна үстүнлүк вермәјә, шакирдләрин, башлыча олараг, нәзәри һазырлығына наил олмаға сә'ј көстәрирләр. Бүтүн зиддијјәтләрин дүјүнү дә бурадан башланыр. Ахы Азәрбајчан дили фәнинин спесификасы, онун тәдриси гаршысында гојулан мәгсәд вә вәзифәләр әдәбијјат фәнникиндән көклү сурәтдә фәргләнир. Бу исә онларын тәдриси методлары арасындакы чидди фәргләри дә дүзкүн дуја билмәји тәләб едир. Һәр шејдән әввәл буну әсас тутмаг лазымдыр ки, Азәрбајчан дилинин тә'лими гаршысында гојулмуш әсас вә сон мәгсәд шакирдләрдә бу дилә аид мувафиг бачарыг вә вәрдишләр јаратмаға наил олмагдыр. Бу бахымдан һәмин фәни үзрә верилән нәзәри биликләрә әслиндә мәгсәд јох, васитә кими јанашылмалыдыр. Мүәллим бу биликләри, мәсәлән, грамматикаја аид биликләри јалныз бачарыг вә вәрдишләр шәклиндә формалашдырмағы тә'мин етдикдән сонра архајынлаша биләр ки, о, тә'лимин гаршысында гојулмуш мәгсәдә наил ола билмишдир.

Азәрбајчан дилиндә шакирдләри програмын тәләбләри һәчминдә мувафиг нәзәри биликләрә јијәләндирмәк мүәллим үчүн бир о гәдәр дә чәтин проблем дејил; өз сәнәтинин устасы олан мүәллимләр тә'лим методларындан оптимал истифадә етмәклә бу принсипи [illegible] билирләр.

Әкәр Азәрбајчан дилинин тә'лими тәкчә нәзәри материалларын мәнимсәдилмәси илә мәһдудлашсајды, бу фәнин тәдрисинә 700 саата јахын вахт ајрылмасы һәддән чох артыглыг едәрди, бүтүн синифләрдә бу саатларын, тәхминән, дөрддә бири илә кифајәтләнмәк олурду. Һәтта, гәрибәдир ки, бә'зи мүәллимләр бу вә ја дикәр синфин дәрслијиндәки бә'зи мөвзулара аид нәзәри материалларын азлығындан шикајәтләнирләр. Белә дүшүнүрләр ки, шакирдә јени дәрси натамам сөјләтмәк үчүн һәмин материаллар кафи дәрәчәдә азлыг едир (Мәкәр грамматик материал натамам сөјләтмәк үчүндүр?) Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, методик мәтбуатда Азәрбајчан дили дәрсликләриндәки нәзәри материаллары лүзумсуз олараг кенишләндирмәк һаггында бә'зи мүәллифләрин тәләбләри вә мүхтәлиф тәклифләрлә чыхыш етмәләри дә мәһз үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин спесификасыны дүзкүн гијмәтләндирә билмәмәкдән ирәли кәлир. Әлбәттә, мәктәб тәчрүбәсинин тәләбләринә ујғун олараг дәрсликләрдә нәзәри материаллар елми чәһәтдән әсаслы, өз ифадәси бахымындан исә там анлашыглы олмалыдыр. Әсас чәһәт нәзәри материалын һәчминдә дејил, онун дүзкүн дәрк етмәклә мувафиг бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмәкдәдир. Психологларын дили илә десәк, нәзәри биликләрин башга кејфијјәтә — бачарыг вә вәрдишләрә чеврилмәсинә наил олмагдадыр.

Демәк, Азәрбајчан дилиндән тә'лимин мәзмуну ики башлыча компонентдән ибарәтдир: 1) нәзәри биликләр, 2) бачарыг вә вәрдишләр. Бунлардан икинчиси биринчисиндән төрәјир, тә'лимин башлыча нәтичәси кими тәзаһүр едир. Белә ки, нәзәри биликләрә шакирдин

Scanned with MOBILE SCANNER

мүкәммәл јијәләнмәси, тә'риф вә гајдалары дүзкүн дәрк етмәси онлара анд бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасыны оптималлашдырмаг үчүн е'тибарлы зәмин јарадыр.

Әлдә едилмиш нәзәри биликләр башга кејфијјәтә, јә'ни бачарыг вә вәрдишләрә чеврилдикдән сонра шакирдләрин бир чоху һәмин биликләри, хүсусән тә'риф вә гајдалары бу вә ја дикәр дәрәчәдә унудур. Бу, мүәллими гәтијјән нараһат етмәмәлидир. Конкрет мисаллара диггәт јетирәк. Тутаг ки, шакирд һәм шифаһи, һәм дә јазылы нитгиндә хәбәрин мүбтәда илә узлашыб-узлашмамасы гајдаларына һәмишә дүзкүн риајәт етмәк вәрдиши газанмышдыр. Лакин ондан һәмин гајдалары соруштугда кифајәтләндиричи чаваб алмаг мүмкүн олмур. Әслиндә буна (соргу апармаға) еһтијач вармы? Ахы шакирд гејд етдијимиз гајдалары, јә'ни мүвафиг нәзәри материалы вахтилә јахшы мәнимсәмәсәјди, нитгиндә бунлара риајәт етмәк вәрдишләрини дә јијәләнә билмәзди. Бир һалда ки, һәмин вәрдишләрә јијәләниб, демәк о, лазыми грамматик материалы кифајәт дәрәчәдә билир; фәрг јалныз бундадыр ки, онун билији бир кејфијјәтдән (нәзәри биликдән) башга бир кејфијјәтә (вәрдишә) кечиб. Бу исә әсл мәгсәдә наил олмағын нәтичәсидир.

Мә'лум мәсәләдир ки, грамматикаја анд мөвзулары шакирдләрин шүурлу сурәтдә мәнимсәмәсинә наил олмадан онлары грамматик тәһлил бачарығына јијәләндирмәк мүмкүн дејил. Әкәр мүәллим шакирдләрдә бу бачарығы формалашдырмаға әсасән наил ола билмишсә, бу, грамматик биликләрә онларын мүвәффәгијјәтлә јијәләндикләринә сүбутдур. Бә'зән бунун әксинә дә тәсадүф едилир: шакирдләр грамматик анлајышлары јахшы билир, јахшы изаһ едир, бүтүн суаллара гәнаәтләндиричи чаваблар верир, лакин верилмиш бир сөзү морфоложи чәһәтдән, чүмләни исә синтактик бахымдан тәһлил етмәкдә чидди чәтинликләрлә гаршылашыр, чавабларында кобуд сәһвләрә јол верирләр. Бу, о демәкдир ки, мүәллим тә'лимин гаршысында дуран вәзифәни анчаг биртәрәфли јеринә јетирмәклә мәһдудлашмышдыр; доғру олмајараг, шакирдләри јалныз нәзәри биликләрә јијәләндирмәји әсас мәгсәд кими гаршыја гојмушдур.

Нәзәри материалын өјрәдилмәсинә бә'зи мүәллимләрин һәддән артыг вә башлыча диггәт јетирмәләри ики сәбәблә бағлыдыр; бунлардан һәр биринин ајры-ајрылыгда изаһ едәк.

1) Биринчи сәбәб нәзәри материалын мәнимсәнилмәси илә јадда сахланылмасы арасындакы мүнасибәти дүзкүн гијмәтләндирә билмәмәкдән ирәли кәлир. Бу мөвгедә дуран мүәллимләр белә һесаб едирләр ки, кечилмиш бүтүн нәзәри материаллары шакирдләрин шүурлу сурәтдә дәрк етмәләри илә јанашы, һәмин материаллары онларын мөһкәм јадда сахламаларына да наил олмаг тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә башлыча шәртдир. Буна көрә дә белә мүәллимләр, демәк олар ки, һәр дәрсдә нәзәри материалларын тәкрарына мүнтәзәм диггәт јетирирләр. Әлбәттә, мәнимсәмәни мөһкәмләндирмәк вә дәринләшдирмәк бахымындан апарылан «нәзәри тәкрарларын» фајдасы аз дејил. Лакин белә тәкрарлар тәкчә јаддасахламаја наил олмағы нәзәрдә тутурса, буну һеч дә мәгсәдәујғун һесаб етмәк олмаз. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, Азәрбајчан дилиндән шакирдләрә верилән нәзәри биликләр тә'лимин гаршысында гојулмуш әсас мәгсәд дејил, васитәдир. Башлыча мәгсәд һәмин биликләр әсасында мүвафиг бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасыдыр. Бир дә она көрә ки, белә һалда тә'лимин фәрди јанашма принсипинин тәләбләринә е'тинасызлыг көстәрилмиш олур. Ахы шакирдләрин һамысынын психи кејфијјәтләри, о чүмләдән јаддасахлама габилијјәти ејни олмур: бә'зиләри өјрәндикләрини узун мүддәт јадда сахлајыр, бә'зиләри тез унудурлар.

Дикәр тәрәфдән нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Азәрбајчан дилиндән нәзәри биликләрин мөһкәмләндирилмәси вә дәгигләшдирилмәсинин ән әлверишли васитәси әмәли чалышмалардыр. Мәшһур совет психологу Л. С. Выготски өз тәдгигатлары илә илк дәфә сүбут етмишдир ки, «Ушағын шүуру әмәли фәалијјәт просесиндә формалашыр». Буну да унутмаг олмаз ки, Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин дәрин биликләрә јијәләнмәси сөзүн кениш мә'насында баша дүшүлмәлидир. Белә ки, әкәр шакирд алдығы нәзәри биликләр әсасында мөһкәм бачарыг вә вәрдишләрә јијәләниб, мүвафиг нәзәри биликләри јаддан чыхармышса, бу, о демәкдир ки, онун билији бир кејфијјәтдән башга бир кејфијјәтә (бачарыг вә вәрдишләрә) кечмишдир.

2) Икинчи сәбәб тә'лим просесиндә нәзәри биликләрин верилмәси илә практик бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасына сәрф олунан вахт нисбәтинин көзләнилмәмәсиндән ирәли кәлир. Белә ки, мүәллим јухарыда гејд етдијимиз кими, тә'лим просесиндә башлыча диггәти нәзәри биликләрин «давамлылығына», јаддасахланмасына јөнәлтдикдә практик ишләрин апарылмасына вахт чатышмыр, һәтта бә'зи мүәллимләр бундан нараһат да олмурлар; белә дүшүнүрләр ки, онларын башлыча вәзифәси нәзәри материалы мәнимсәтмәјә наил олмагла битир, өјрәдиләнләрә өз нитгиндә әмәл етмәк исә «шакирдин өз гејрәтиндән» асылыдыр.

Шакирдләри чалышмалар үзәриндә кифајәт дәрәчәдә ишләтмәдән гаршыја гојулмуш мәгсәдә наил олмаг мүмкүн дејил. Азәрбајчан дили тә'лиминин практик истигамәтини гүввәтләндирмәк идејасы да мәһз бурадан ирәли кәлир. Елә буна көрәдир ки, мәктәб ислаһатынын тәләбләри бахымындан Азәрбајчан дилиндән систематик курс үзрә тәкмилләшдирилмиш програмда тә'лимин практик истигамәтини гүввәтләндирмәјә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Бу, һәр шејдән әввәл о демәкдир ки, тә'лим просесиндә вахтын бөјүк һиссәси практик ишләрә, хүсусән мүхтәлиф типли чалышмаларын апарылмасына сәрф едилмәлидир. Азәрбајчан дилинә анд һәр бир дәрсин еффективлији, мүвәффәгијјәти мәһз буну илә өлчүлүр; бир шәртлә ки, апарылан чалышмалар сәмәрәли олсун, нитг бачарыглары вә вәрдишләринин инкишафыны тә'мин етсин. Белә һалда мүәллимин әсл педагожи усталығы дәрс үчүн лазыми дидактик материалы сечә билмәсиндә вә һәмин материал үзәриндә иши сәмәрәли тәшкил етмәји бачармасындадыр.

Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, нәзәри биликләр әсасында бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасы принсипинин тә'лим просесиндә һәјата кечирмәјин имканлары чох кенишдир. Белә имканлардан башлычаларыны ашағыдакыларла изаһ етмәк олар.

1. Јени билик верән вә ја комбинәедилмиш дәрсләрдә нәзәри материалы шакирдләрә оптимал јолларла мәнимсәтдикдә тә'лим вахтына (дәрс саатына) хејли гәнаәт олунур, нәтичәдә практик ишләрин апарылмасы имканы кенишләнир: шакирдләр јени биликләрин нитг практикасында тәтбигинә анд мүвафиг бачарыглара јијәләнирләр.

2. Һәр синиф үзрә програм материаллары планлашдырыларкән билик, бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәсинә анд хүсуси дәрс саатлары да ајрылыр. Белә дәрсләрдә апарылан чалышмалар васитәсилә тәкчә јени кечилмиш нәзәри биликләрин практик тәтбиги өјрәнилмир, һәм дә бундан әввәл кечилмишләрә анд бачарыг вә вәрдишләр мөһкәмләндирилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу типли дәрсләри бә'зән «чалышма дәрс-

Scanned with MOBILE SCANNER

ләрэ дэ алданырлар. Әслиндэ бу, һеч дэ сәһв дејил. Она көрэ ки, һәмин дәрсләрин мәзмунуну башдан-баша мүхтәлиф нөвлү чалышмалар тәшкил едир. Тәәссүф ки, бә'зи мүәллимләр буну нәзәрэ алмадан белә дәрсләрдэ дэ вахтын мүәјјән һиссәсини нәзәри материалларын тәкрарына (сорғуја, мүсаһибәјә, суал-чаваба) сәрф етмәјэ мејл көстәрирләр.

3. Мүәллим дәрс просесиндә истәр ајры-ајры шакирдләрин чавабларыны динләркән, истәрсә дэ онларын јазыларына нәзарәт едәркән јол верилән нитг хәталарыны арадан галдырмаға мүнтәзәм диггәт јетирмәклә мүвафиг бачарыг вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәк үчүн даһа бир мүнасиб имкан әлдә едир. Бу, әслиндә тә'лим просесиндә шакирдләрэ фәрди јанашма вә бөлмәләрарасы әлагә принсипләри илә нитг бачарыглары вә вәрдишләринин формалашдырылмасы принсипи арасындакы дахили әлагәнин көзләнилмәсиндән ирәли кәлир.

Гејд етдијимиз имкандан сәмәрәли истифадәнин әһәмијјәти һаггында бир гәдәр јухарыда бәһс етдијимиз үчүн бурада тәкрара јол вермәјэ лазым билмәдик.

Хүсуси оларағ гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дилиндән бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасы, үмумиләшдирилмиш шәкилдә десәк, ики истигамәтдэ апарылыр: 1) јени материалын өјрәнилмәсинэ ајрылмыш хүсуси дәрс саатларында, 2) сонраки материалларын (мөвзуларын) өјрәнилмәси илә әлагәдар дәрсләр системиндә апарылан чалышмалар просесиндә. Бунлардан икинчиси әввәлинчисини баша чатдырмаға, тамамламаға имкан јарадыр.

Мә'лумдур ки, бачарыг вә вәрдишләрин формалашмасы мүрәккәб бир просесдир. Бунлар шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләриндән (психи кејфијјәтләриндән) асылы олараг бә'зиләриндә тез, бә'зиләриндә исә нисбәтән кеч формалашыр. Елә гајдалар да вар ки, онлары һәм нәзәри, һәм дэ практик чәһәтдән шакирдләрэ мәнимсәтмәк үчүн мүәллимэ нәинки күнләр, һәтта ајлар да кифајәт етмир. Мәсәлән, мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, васитәсиз нитгин, хүсусиләшмиш үзвлү чүмлә конструксијаларындан истифадәнин, онларда дурғу ишарәләри гајдаларына риајәт етмәјэ шакирдләрэ лазыми сәвијјәдэ өјрәтмәк үчүн бир нечэ дәрс саатына «архаланмаг» истәнилән нәтичәни вермир. Буна көрэ мүәллим тә'лимин сонракы мәрһәләләриндә дэ һәмин мөвзуларла әлагәдар бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәсинә дәфәләрлә гајытмағы ваҹиб һесаб едир.

Әлбәттә, белә һалларда әввәлләр кечилмишләри јенидән өјрәтмәк, бунун үчүн әлавә дәрс саатлары ајырмаг еһтијачы мејдана чыхмыр. Мүәллим тә'лимин дикәр принсипләрини, хүсусән бөлмәләрарасы әлагә, фәрди јанашма принсипләрини әсас тутмагла дидактик материаллар үзәриндә иш просесиндә әввәлләр кечилмиш гајдалара аид бачарыг вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәк имканындан да мәгсәдәујғун тәрздэ истифадә едир. Бу саһәдэ бүтүн мүвәффәгијјәтләрин рәһни, әлбәттә, дәрс үчүн сечилән дидактик материалын мәгсәдәујғунлуғундан вә мүәллимин педагожи усталығындан асылыдыр.

Нәтичә е'тибарилә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дилиндән верилән нәзәри биликләр әсасында бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасы принсипини һәјата кечирмәк имканлары чох кенишдир: дәрсләр системиндә бу имканлардан мүнтәзәм сурәтдә вә сәмәрәли истифадә етмәк тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәјин башлыча вә ән үмдә шәртидир.

●

САБИР ӘДӘБИ УСЛУБУНУН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Имаш ИСМАЈЫЛОВ
Азәрбајчан ММТИ-нин методисти

Сәнәтин бу вә ја дикәр чәһәтдән чазибә гүввәси онун бәдии дәјәрини мүәјјән едир. Бу бәдии дәјәр, биринчи нөвбәдә сәнәткарын орижинал идејалары вә услуб новаторлуғу илә әлагәдардыр.

Марксист-ленинчи нәзәри фикрә көрә әдәби услуб дедикдә һәр һансы бир јазычынын (вә ја бир груп јазычынын) «...бәдии тәсвир—ифадә васитәләринин вә үсулларынын системи нәзәрдә тутулур» (Марксист-ленинчи естетиканын әсаслары, Бакы, Маариф, 1979, сәһ. 247). Услуб—әсасән, форма илә мәзмунун бәдии тәчәссүм принсипләриндә әкс етдирилир. И. В. Кетејә көрә јазычы услубу — «онун дахили һәјатынын әсл нәгтәсидир».

Әдәби услублар чохдур, рәнкиндир. Һәтта бир јазычы бир нечэ услубда јазыб-јарадыр ки, буна да сәнәткар јарадычылығында вә ејни бир әдәби чәрәјанда иштирак едән јазычыларын јарадычылығында услуб мүхтәлифлији дејилир. Бу һал, дејәк олар ки, әксәр јазычы вә шаирләримизин (Г. Закир, М. П. Вагиф, А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, Һ. Чавид вә б.) јарадычылығында өзүнү көстәрмиш вә мүасир бәдии јарадычылыгда да көстәрмәкдәдир. Мәсәлән, классикләримиздән С. Ә. Ширвани классик, дидактик вә сатирик, М. Ә. Сабир классик вә сатирик, Һ. Чавид вә М. Һади лирик-романтик вә романтик-фәлсәфи услубларда јазыб-јаратмышлар.

Биз јухарыда гејд етдик ки, әдәби услублар чохдур. Ән'әнәви услублара классик Шәрг ше'ри услубуну, сатирик услубу вә нәзәри чәһәтдән һәләлик тәдгиг едилмәмиш дидактик услубу мисал көстәрдик. Һазыркы нәзәри әдәбијјатда романтик, лирик вә елми-фантастик услублара да раст кәлирик ки, бу да өз елми објективлијиндә нәзәри чәлб едир.

Әдәби услуб, әдәби нөв һәр икиси бәдии јарадычылығын ана бәтниндә јараныр вә инкишаф едир. Бу, бәдии јарадычылыгда онун өзүнә хас олан бир хүсусијјәтдир. Лакин ону да унутмаг олмаз ки, бә'зи нөв вә әдәби формалар әдәби-бәдии просесин инкишаф тарихиндә јаранмаг е'тибарилә мүхтәлиф заман вә һадисәләрлә әлагәдардыр. Орта мәктәбдә бәдии әсәрләрин дүзкүн өјрәдилмәсинә наил олмаг үчүн мүәллим, хүсусән әдәбијјатшүнаслыға даир дөври мәтбуаты вахтында излəмәли, ону дәриндән өјрәнмәлидир. Әдәбијјат мүәллими ајры-ајры сәнәткарларын јарадычылығындан бәһс едәркән онун маһијјәтини, онун елми әсасларыны програм даирәсиндә шакирдләрэ өјрәтмәлидир. Буна көрэ әдәбијјат мүәллими јазычы услубуну шәртләндирән әсас амилләри (ичтимаи мүһит вә јазычы шәхсијјәти) дүзкүн шәрһ етмәк, ајдынлашдырмаг үчүн ән әввәл сәнәткарын милли зәминә бағлылығыны билмәлидир.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә әбәдиләшмиш күлән Сабирин күлдүрән, күлдүрәрәк јандыран, јандырараг ағладан вә ајылдан ингилаби сатирасы мәһз бу бахымдан тәһлил едилмәлидир.

Сабирә гәдәрки сатирик услубун мүәјјән инкишаф тарихи олса да, (Б. Шакир, Г. Закир, С. Ә. Ширвани вә б. бир сыра классикләримизин јарадычылыгларында) бу әдәби услуб XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында јени вә хүсуси бир мәзмун кәсб едир. Мә'лумдур ки, о бирдән-бирә мејдана кәлә билмәзди, тарихи-әдәби просесин өз натурасындан, диалектик маһијјәтиндән интишар тапыб, заманын ингилаби идејалары зәмининдә формалашмаға башлајыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндәки хүсуси әдәби јолуна, ичтимаи-сијаси бахышларына вә тәкраролунмаз новаторлуғуна көрә бөјүк вә ичтимаи идеаллар шаири М. Ә. Сабир, Н. Кәнҹәви, М. Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов вә Ҹ. Мәммәдгулузадә кими мүтәфәккир сәнәткарларымызла јанашы дурур вә бу мөвгедән дә онлар кими кетәр али вә истәрсә дә үмумтәһсил мәктәбләриндә кениш шәкилдә тәдрис едилир.

Орта мәктәб програмында М. Ә. Сабирә 19 саат вахт верилир. IV синифдә шаирин «Чүтчү» (1909) ше'ри тәдрис едилир. Бу ше'р Сабирин ингилаби сатирик кими јүксәк зирвәјә чатдығы бир дөврдә јазылыб. XX әср Азәрбајҹан романтик ше'риндә олдуғу кими, тәнгиди реализм чәрәјанынын поезија голунда да үслуб мүхтәлифлији өзүнү көстәрир.

Она көрә дә, әдәбијјат мүәллими Сабирин јарадыҹылығындакы үслуб мүхтәлифлији вә сатирик үслубундакы ифшa хүсусијјәтләринин орта мәктәб програмларында верилмиш бир сыра ше'рләринин («Чүтчү», «Сәбр ејлә!», «Бејнәлмилал» вә «Нә јазым?!») тәдриси заманы нәзәрә алмалыдыр. Ән'әнәви, классик, романтик, халг ашыг, реалист вә сатирик үслубларда јазылмыш һәр һансы бир әсәрин тәһлилиндә мүәллим шакирдләрин билик сәвијјәсинә ујғун мә'лумат вермәлидир.

М. Ә. Сабирин сатирик үслубуна кәлинҹә, әдәбијјат мүәллими ән әввәл шаирин, үмумијјәтлә, үслубу һаггында, илк ше'рләриндәки дәстхәттини классик, романтик, реалист үслубларда јаздығыны јери кәлдикҹә һәм дәрс просесиндә, һәм дә синифдәнхариҹ тәдбирләрдә шакирдләрә ашыламаға чалышмалыдыр. Мә'лумдур ки, Сабир һәлә мәктәбли икән һеч бир ачы һәгигәтә көз јуммур, ону демәкдә һеч кимдән чәкинмирди:

Тутдум оручу ирәмазанда,
Галды ики көзләрим гезанда,
Моллам да дөјүр јазы јазанда—

дејән шакирд Сабирин ачы вә кәскин тәрздә ифадә едилмиш иниаjәли фикри бу сатирләрдә дә ионф дејилмәмишди. Бурада оручлуг адәтилә молла мәктәбинин дәрс үсулу замандән шикајәт шәклиндә ачы ифадәләрлә тәнгид олунур.

Сатирик үслубун бәдии сөз сәнәтиндә мејдана кәлмәсинин ашағыдакы јоллары вардыр:

1. Романтизмдә сатирик үслуб.
2. Реализмдә сатирик үслуб.
3. Маарифчи реализмдә сатирик үслуб.
4. Тәнгиди реализмдә сатирик үслуб.
5. Сосиалист реализминдә сатирик үслуб.

Сабирин ингилаби сатирик үслубу Азәрбајҹан тәнгиди реализминдә јаранан новатор үслуб иди. Бу үслубун естетик маһијјәтиндәки ичтимаи идеалы әдәбијјат мүәллими әкәр марксист-ленинчи нәзәри фикир бахымындан мәнимсәсә, јухарыда гејд етдијимиз проблемләри шакирдләрә асанлыгла ашылаја биләр. Республикамызын үмумтәһсил мәктәбләриндә бу ишин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлән мүәллимләримиз (Астарада М. Мухтаров, Имишлидә И. Гурбанов, Дәвәчидә С. Рәһимова, Фүзулидә Ә. Һәсәнов, Нефтчалада И. Әбилов, Исмајыллыда С. Бәбиров, Масаллыда Һ. Әһәдов вә б.) чохдур.

Сабирин V синифдә тәдрис едилән «Бакы фәһләләринә» мүсәддәсиндә әсрин әввәлләриндә фәһлә синфинин интибаһы, чәрхи-фәләјин тәрсинә дөвран етмәси — капитализм гурулушунун дахили зиддијјәтләринин кәскинләшмәси вә сүтунләрынын лахламасы тәсвир едилир. Белә бир тарихи просесдә шаирин сатирик үслубу ичтимаи гурулуша мејдан схујур. Бу мејдан охумаг кин, нифрәт, ачы күлүш, сөзү тәрсинә демәк, мүәммалы вә с. бу вә ја дикәр тенденсијалы шәкилләрдә мејдана чыхырды. Шаир бу чәрхи-фәләјин тәрсинә дөвран етмәси, фәһләнин өзүнү дахили инсан һесаб етмәси, фәһлә һүгугу кими сосиал проблемләр галдырыр. Ше'рдә мөвҹуд ичтимаи гурулуш күчлү сатира атәшинә тутулур. Лазер шуалары кими јандырыб гара көмүрә дөндәрән, мәһв едән ингилаби сатирик үслуб! Будур Јахын вә Орта Шәргдә XX әсрин әввәлләриндә илдырым кими курлајыб, шимшәк кими чахан јени ингилаби сатира! Бу сатирада бөјүк һүҹум варды. Бу һүҹум фәлсәфи һүҹум иди.

Јухарыда адларыны гејд етдијимиз бир сыра габагҹыл әдәбијјат мүәллимләримиздән М. Мухтаров (Астара 31 №-ли сәккизиллик мәктәб) V синифдә «Бакы фәһләләринә» вә VII синифдә «Нә јазым?!» ше'рләринин шаирин ингилаби сатирик үслубу бахымындан тәһлил едир, шакирдләрә сатира, Сабир сатирасы, сатирик күлүш, сатирик үслуб, ингилаби сатира үслубу вә бунун шаирин јарадыҹылығына мәхсус фәрди хүсусијјәтләри барәдә мүвафиг мә'лумат верир. Мүәллим Сабир сатираларындакы шеирин тәһлил етдији һәр һансы бир ше'рдә әрузун һансы гәлибиндә јазылмасы илә әлагәли шәкилдә кәзәл тәдрис едир. О, Сабир мүсәддәсләринин һәр биринә хас шәкли хүсусијјәтләри дә шакирдләрә өјрәтмәјә сә'ј едир. Чалышыр ки, шакирдләрдә һәр бир дәрсин өзүнә ујғун нәзәри билик јарансын.

Бөјүк новатор сатирикин бәдии јарадыҹылығына үмумтәһсил мәктәбләринин IX синифләриндә даһа кениш јер верилир. Онун һәјат вә јарадыҹылығы илә бирликдә сатирик пафослу реалист «Бејнәлмилал» вә «Нә јазым?!», сырф сатирик үслубда јазылмыш «Фәһлә», «Әкинчи» вә «Сәбр ејлә?!» адлы ингилаби маһијјәт дашыјан сатиралары тәдрис едилир.

Өз сәнәтини севән, әдәбијјатшүнаслыға хүсуси вурғунлугла бағлы олан орта мәктәб мүәллимләримиздән бири Фүзули рајонундакы Арајатылы кәнд орта мәктәбин директору Ә. Һәсәновдур. Әлиш мүәллим ијирми илә јахындыр ки, орта мәктәбдә Азәрбајҹан дили вә әдәбијјатдан да дәрс дејир. О, дәрсләринин һамысыны мүасир үсулда гурур. Кабинет системиндә тә'лимин јени үсул вә методларындан истифадә едәрәк шакирдләрә дәрин вә кениш билик вермәјә чалышыр. Әлиш мүәллим Сабирин «Фәһлә» сатирасынын үслуб хүсусијјәтләрини ашағыдакы кими јығчам шәкилдә шәрһ едир:

Сабирин сатирик үслубу мүхтәлифдир. Онун тәсвир вә ифадә тәрзи һәр бир ше'риндә јени бир үсул кими мејдана чыхыр. Бу, шаирин үслуб новаторлуғу илә әлагәдардыр. Она көрә дә Сабир сатираларында он бешдән чох сатирик ифадә нөвү вар. Бөјүк шаирин ифадә нөвләриндән бирини бу сатирада көрүрүк. Шаир, капиталисти өз дили илә данышдырыр ки, бир дә көрүрсән ки, тәнгид һәдәфи данышан типин өзүдүр. Сәһибкарларын дили илә шаир көрүн нә дејир вә нечә дејир:

Фә'лә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?!
Пулсуз киши, инсанлығы асанмы санырсан?!
Инсан оланын чаһ-чәлалы кәрәк олсун,
Инсан оланын дөвләти, малы кәрәк олсун,
Һиммәт демирәм, евләри, али кәрәк олсун;

Бурадан ајдын олур ки, капиталистләр фәһләләри инсан һесаб етмир. Азғынлашмыш сәһибкар намусу, һүнәри вә «инсанлығы» пулда көрүр. Пулу олмајан киши сәһибкарын фикринчә инсан дејил. Амма сәһибкар унудур ки, инсан сајмадығы бу фәһләләрин — пулсузларын, евсизләрин, уфачыг дахмачыгда јашајанларын зәһмәти һесабына капиталист олубдур. Ону гул кими истисмар етмәкдә јашајыр. Фәһлә әмәји капиталистин һәјаты үчүн мадди зәрурәтдир. Шаир фәлсәфи маһијјәти мәһз типин өз дили илә данышдығы просесдә елә бир тенденсијада верир ки, капиталистләр һәтта о заман буну етираф-

Scanned with MOBILE SCANNER

кән бизим индики шәрһимиздәки кими анлаја билмәздиләр. Бу, шаирин тәнгиди реализмдә елә бир пријому иди ки, бу анчаг вә анчаг белә олмалы иди:

> Дөвләтлијик, албәттә, шәрафәт дә бизимдир,
> Әмлак бизимдирсә, әјаләт дә бизимдир,
> Диван бизим, әрбаби-һөкумәт дә бизимдир.

Шаир бу «мүтләг» һөкмранлығы тәсвир етмәклә өз бәдии пријомунда фәһләләри ајылтмаға, капиталистләри исә алдатмаға наил олур. Мә'лумдур ки, һеч бир капиталист һәмин ше'рдәки экс-идеја гүтбүнү дәриг дәрк едә билмәзди: Чүнки онларын үмуми бахышларына, әхлаги көрүшләринә вә тарихи һөкмранлығына көрә, шаир һәјаты анчаг белә тәсвир едә биләрди. Бу, буржуазија синфинин лаға гојулмасы кими бир әлламәлик иди. Мүәллим дөврүн ингилаблар әсри олдуғуну, синфи зиддијјәтләрин кәскинләшдијини, истисмар олунан синифләрин азадлыға чан атдығыны, шаирин һәмин сәтирләрдә галдырдығы сијаси проблемләри јығчам вә анлашыглы бир дилдә Сабиранә тәрздә јекунлашдырыр.

Имишли рајонундакы 1 №-ли мәктәбин мүәллими, баш мүәллим И. Гурбановун дәрсләри дә чох мараглы олур. Онун бир нечә дәрсини мүшаһидә етдик. Динләдијимиз дәрсләрдән бири М. Ә. Сабирин «Сәбр ејлә» сатирасы иди. Иншалла мүәллим әсәри елми-сијаси вә бәдии чәһәтдән дүзкүн тәһлил етди. Мүәллим көстәрди ки, 2 мај 1910-чу илдә јазылыб, «Молла Нәсрәддин»ин 17-чи нөмрәсиндә нәшр едилән «Сәбр ејлә!» сатирасы, демәк олар ки, Сабирин ингилаби сатирик үслуб күзкүсүнүн ән јүксәк зирвәсидир. Шаир елә бил бу әсәри илә бүтүн сатираларындакы тенденсијалары јекунлашдырыр:

> Бас ал, кәс ал, вур ал, јых ал, гошул фүччарә, фәхр ејлә!
> Мәгами-һөрмәтә чатдын, дәхи һамвара фәхр ејлә!

Бу сәтирләрдә шаирин әмәлы ајдындыр. Санки «Бас ал, кәс ал, вур ал, јых ал...» сөзләри илә бөјүк бир ингилаби чағырыш ешидилир. Шаир һәм мөвчуд гурулуша гаршы чыхыр, ону ифша едир, һәм дә фәһлә вә кәндлиләрин азадлыға чыхыш јолунун истигамәтини — ингилаби доғру ирәлиләмәјини көстәрир. Бир Сабир күзкүсүндә XX әсрин әввәлләриндә һәр шеј дејилишинә көрә јох, бу дејилишләрин маһијјәтиндә кизләнән ингилаби идејалара көрә анлачалыјыг. Сабирин естетик күзкүсү — онун ингилаби сатирик үслубу демәкдир. Биз бу күзкүдә улу бабаларымызын азадлыг угрунда апардығы мүбаризәнин ин'икасыны көрүрүк.

Иншалла мүәллим ше'рин әруз вәзнинин һәзәч бәһринин мәфА'-Илүн, мәфА'Илүн мәфА'Илүн мәфА'Илүн өлчүсүндә јазылдығыны да шакирдләрә чатдырды. Синифдәки бүтүн шакирдләр бөјүк бир марагла мүәллимин дедикләринә гулаг асдыгларындан јени мөвзуја даир мүәллим тәрәфиндән верилән суаллара да фәаллыгла чаваб вердиләр.

Мүхтәсәр шәкилдә гејд етдикләримизә јекун вуруб ашағыдакы гајдада Ә. Сабирин әдәби үслубуну өјрәтмәји әдәбијјат мүәллимләринә мәсләһәт билирик:

1. Әдәби тәһлилдә тарихи вә естетик принсипләрин бирлији.
   а) сәнәткарын фәрди үслубу;
   б) ајры-ајры әсәрләринин үслубу;
   в) шаирин јарадычылығында үслуб мүхтәлифлији.
2. Бөјүк сатирик вә типикләшмиш заманын сәчијјәси:
   а) «Ах, нечә кеф чәкмәли әјјам иди!..»
   б) «Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди...»
3. Үслуби чәһәтдән бәдии әсәрләрин гијмәтләндирилмәси:
   а) мәзмун вә форма јенилији чәһәтдән;
   б) идеја-бәдии чәһәтдән.

ЕТИМОЛОЖИ ХАРАКТЕРЛИ ОРФОГРАФИК СӘһВЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Акиф МӘММӘДОВ,
Шабан ГАРАЛОВ
республика хүсуси интернат-мәктәбин мүәллимләри

Етимолокија (јунанча «етимос» — әсл, мәншә, «логос» — елм, анлајыш демәкдир) сөзләрин мәншәјини, инкишаф тарихини өјрәнән елм мә'насында ишләнир. Бу термин илә јанашы, Азәрбајҹан дилчилијиндә «јаланчы етимолокија» мә'насында **халг етимолокијасы** термини дә ишләнир вә онун әсас хүсусијјәти белә шәрһ едилир: «Форма вә мә'насы халга таныш олмајан бә'зи сөзләр мүхтәлиф шәкилдә тәһриф едилмиш тәрздә ишләдилир ки, бу һадисә дилчиликдә халг етимолокијасы адланыр» (З. Вердијева вә б. «Азәрбајҹан дилинин семасиолокијасы», Бакы, «Маариф», 1979, сәһ. 57). Әслиндә халг етимолокијасына «форма вә мәзмуну халга таныш олмајан» сөзләр јох, гисмән вә ја там таныш олмајан сөзләр мә'руз галыр. Беләликлә, «сөзүн таныш олан» тәрәфи она охшар вә нисбәтән даһа чох анлашылан башга сөзү јада салыр. Мәсәлән, коммунист сөзүнүн «гөвми» вә «нист» (фарс дилиндә — «гоһум јохдур») сөзләриндән јарандығыны күман едәнләр, јәни ки, коммунистләрин гоһумбазлыг етмәмәк, һамыны ејни көзлә көрмәк хүсусијјәтинә әсасланырлар. Јахуд јар сөзүнүн јары сөзү илә ејни көкдән олдуғуну фикирләшәнләр, јәни ки, јарын — севкилинин бир-бириндән ајрылмаз олдуғуну әсас көтүрүрләр.

Халг етимолокијасы јанлыш, ујдурма етимолокија олса да, бу јанлышлығын, ујдурманын мүәјјән субјектив әсасы вар. Мәсәлән, бәјанат сөзүнүн «бәјән(мәк)» фе'линдән олмасы еһтималы бу сөзләрин мә'налары арасындакы охшарлыгдан ирәли кәлир (бәјанат-бәјәниләрәк ирәли сүрүлән фикир демәкдир). Демәк, сөзүн һәр чүр тәһриф едилмиш шәкилдә тәләффүзү вә ја башга сөзә охшадылмасы халг етимолокијасы дејил. Бу бахымдан «Азәрбајҹан дилинин семасиолокијасы» китабында верилән «[illegible]» ([illegible]), «јаранлы» (кеј[illegible], сәһ. 58), «[illegible]» ([illegible]чик; сәһ. 50), «[illegible]» (ударник, сәһ. 50), «душбәрә» (күшбәрә, сәһ. 61) кими нүмунәләри, бизҹә, халг етимолокијасы илә әлагәләндирмәк доғру дејил. Ады чәкилән әдәбијјатда бә'зән јанлыш тәләффүз нәтиҹәсиндә һәр һансы башга бир сөзә фонетик тәркибҹә јахынлашма да халг етимолокијасына аид едилир: «бәрпа—арба», «семент —сәмәнд», «адмирал—атмаралы» вә с. Бизҹә, бәрпа сөзүнүн «арба», адмирал сөзүнүн «атмаралы» кими ишләдилмәси мә'нача јахынлашдырма чәһди јох, тәсадүфи сәс ујғунлашмасыдыр. Халг етимолокијасы мә'нача јахынлығы әсас (бу јахынлыг бә'зән ујдурма олур) тутур.

Бизә елә кәлир ки, јухарыда көстәрдијимиз һалларла әлагәдар етимолокијаны **јанлыш етимолокија** термини илә ифадә етмәк, мүәјјән јер вә с. адлары илә бағлы әфсанәви, нағылвары характер дашыјан етимоложи изаһы исә халг етимолокијасы ады алтында вермәк мәгсәдәујғундур; мәсәлән, Сумгајыт сөзүнүн «Сум» вә «гајыт», Мингәчевир сөзүнүн «мин» «кәл» вә «чевир» сөзләриндән јаранмасы кими. Беләликлә, е'тимоложи тәһлилин үч нөвү олдуғу гәнаәтинә кәлмәк мүмкүндүр: 1) һәгиги етимоложи тәһлил (дилчиликдә бу анлајыш садәчә олараг «етимоложи тәһлил» термини илә гејд олунур): 2) јанлыш етимоложи тәһлил (бурада «јанлыш» сөзү, бир нөв, ујдурма мә'насында ишләдилир); 3) халг етимолокијасы бахымындан тәһлил.

2. «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 1.

Scanned with MOBILE SCANNER

Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы саһәсиндә бу мәсәләјә демәк олар ки, тохунулмамышдыр. Проф. Б. Әһмәдов «Үч мәсәлә һаггында» адлы мәгаләсиндә кобуд вә гејри-кобуд сәһвләри ајыра билмәк үчүн ирәли сүрдүјү дөрд шәртдән бирини белә ифадә едир: Јазылышын сәһв олмасы сөзүн мәншәјинин билмәмәклә ми бағлыдыр? Мәсәлән, **ашпаз (ашбаз), кәтхуда, (кәндхуда), бүнөврә (бинөврә)** кими сөзләрин мө'тәризәдәки кими, јә'ни сәһв јазылмасы етимолокија илә әлагәдардыр. Белә ки, шакирд кәтхуда сөзүнүн «кәнд», бүнөврә сөзүнүн «бина» сөзү илә бағлы олдуғуну зәнн едир вә сәһвә јол верир» («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1970-чи ил, № 2, сәһ. 31.) Доғрудан да, бә'зи орфографик сәһвләрин арадан галдырылмасында јанлыш етимолокијанын башвермә сәбәбләрини билмәк вә ону тә'лимдә нәзәрә алмағын әһәмијјәти аз дејил. Бу саһәдә мәктәб тәчрүбәсиндә дәфәләрлә сынагдан кечирдијимиз бә'зи конкрет нүмунәләрә нәзәр јетирәк.

1. Мә'лумдур ки, дилдә семантик бахымдан бир-биринә јахын олан «сөз груплары» чохдур. Синонимләри, јахынмә'налы сөзләри вә с. бура мисал кестәрмәк олар. Һәлә кичик јашларындан бу јахынлығы кортәбии шәкилдә дәрк едән ушаг сонралар даһа тез-тез белә һалларла гаршылашыр. Бу исә бә'зән јанлыш ујғунлашдырмаја кәтириб чыхарыр. Шакирд ән чох онун үчүн јени олан сөзә раст кәләндә јанлыш етимолокијанын тә'сири алтына дүшүр. О, раст кәлдији һәр һансы мә'лум олмајаны она бәнзәр вә өзүнә гисмән таныш олан сөзлә мүгајисә едир вә јанлыш нәтичә чыхара билир. Әлбәттә, шакирд бу јахынлығы формал шәкилдә ахтармыр; онун мүәјјән әсаслары олур. Мәсәлән, тутаг ки, с. **тәмајүл** сөзү илә растлашыр. Билир ки, тәмајүл мәктәбләриндә фәнләрдән бу вә ја дикәри нисбәтән там, әтрафлы өјрәдилир. Бу әсасдан «јапышан» шакирд күман едир ки, һәмин сөз «там» сөзүндән јаранмышдыр вә ону «тамәјүл» шәклиндә јазмаға башлајыр. Мүәллим һәгиги етимоложи тәһлил апармагла бир тәрәфдән сөзүн шакирдә мә'лум олмајан мә'на чаларыны, дикәр тәрәфдән исә сәһв јазылмыш орфограмын дүзкүн формасыны шүурлу шәкилдә мәнимсәдир. Мүәллим садә шәкилдә дә изаһ едир ки, әрәб дилиндән алынма **тәмајүл** сөзү әслиндә ики һиссәдән ибарәтдир: «тә» — «мајүл»; «Тә» һәмин дилдә сөздүзәлдичи үнсүр кими иштирак едир (**тәдгигат, тәдрис, тәзад** сөзләриндә дә беләдир), «мајүл» һиссәси исә әрәб дилиндәки **мејл** сөзү илә ејникөклүдүр. Демәли, **тәмајүл** әслиндә «мүәјјән бир саһәјә мејл етмәк» демәкдир.

Башга бир мисал. **Милитаризм** сөзүнү бә'зи шакирдләр империализмин, капитализмин мәнфи әламәтләриндән бири олдуғуну билирләр. Буна көрә дә белә һесаб едирләр ки, һәмин сөз «милләтчилик» анлајышы илә бағлы олуб, «милли» көкүндәндир. Ону «миллитаризм» шәклиндә јазмалары бурадан ирәли кәлир. Әслиндә исә һәмин сөз латын дилиндәки «милитари» сөзү илә ејникөклүдүр; мә'насы «һәрби хидмәт», «һәрби күч» демәкдир. **Милитаризм** исә «һәрбиләшмәк» мә'насындадыр.

Јанлыш етимолокијаја әсасланмагла јазылышында сәһвә јол верилән даһа бир нечә нүмунәјә диггәт јетирәк.

Әдәбаз. Сөзүн јанлыш олараг мүрачиәт билдирән «әдә», «адә» әдатындан олмасы күман едилир вә «әдәбаз» шәклиндә јазылыр. Әслиндә исә о, әрәб дилиндәки «әда» (иддиа, тәшәххүс мә'насында) вә фарс дилиндәки «баз» (ојун) сөзләриндән јаранмышдыр. Демәк, әдабаз јазылмалыдыр.

Кәфкир. Сөзүн икинчи һиссәси **кир** кими дәрк едилир вә «кәфкир» формасында јазылыр. Фарс дилиндән олан бу сөзүн биринчи һиссәси «кәф» к ө п у к мә'насындадыр, «кир» исә һәмин дилдә к о т у р м а к, ј ы г м а г мә'налы фе'лин көкүдүр.

Монумент. «Моно» (тәк) сөзүндән јарандығы һесаб едилир вә бә'зән сәһв олараг «мономент» шәклиндә јазылыр. Әслиндә исә латын дилиндәки «монус» (хатырлајырам) сөзүндән олан «монјументум» алман дилинә, орадан исә рус дили васитәсилә бизим дилә кечәрәк **монумент** формасында ишләнир.

Јанлыш. «Јалан» сөзү илә ејникөклү һесаб едилир вә сәһв олараг «јалныш» формасында јазылыр. Мәншә е'тибарилә Азәрбајчан сөзү олан јанлыш «јалан»ла јох, «јаныл (маг)» сөзү илә ејникөклүдүр.

Икинчи һалда јанлыш етимолокија, бир нөв, шәрти характер дашыјыр. Башга сөзлә десәк, бурада етимоложи јанлышлыг там јох, гисмән нәзәрә чарпыр. Мә'лум олдуғу кими, сөзүн етимоложи тәһлил едилмәси тәкчә онун бу күн үчүн кизли олан илкин көкүнү вә ја мәншәчә һансы дилә мәнсуб олдуғуну тапмаг демәк дејил. Етимоложи тәһлил просесиндә бунларла јанашы, сөзүн инкишаф просесиндә уградығы мүхтәлиф дәјишикликләр (семантик, сәс вә с.) дә ишләнмәлидир. Шакирд дә нәзәрдән кечирдијимиз һалда, әслиндә, сөзүн етимоложи көкүнү дүз тапыр, лакин сонракы дәјишикликләри нәзәрә алмадығындан орфографик сәһвә јол верир. Мәсәлән, дүнјәви сөзүнүн «дүнја» көкүндән олдуғуну дүшүнән шакирд сәһв етмир. Лакин һәмин сөзү јазаркән онун морфем бүтөвлүјүнү сахламаға чәһд едир вә нәтичәдә орфографик сәһвә јол верир (дүнјәви — дүнјави). Бу сәпкили јанлыш етимолокијада бир нечә һал диггәти чәлб едир.

а) Шакирдә һөкмән етимоложи изаһат вермәк вачибдир ки, биз бә'зән башга дилдән сөзләри морфемләрә ајырмадан, јә'ни һәмин дилдә ишләндији формада алырыг. Мәсәлән, әрәб мәншәли дүнјәви, тәрчүман сөзләрини елә бу формада алмышыг; онлары көк вә шәкилчијә ајырмадан алындығы дилдәки бүтөвлүјүнү сахламышыг. **Кимјәви, чәһрајы** вә с. алынмалар һаггында да ејни фикри сөјләмәк олар.

б) Бә'зән исә алындығы дилдән кечирдијимиз һалын әкси баш верир. Әкәр һәмин һалда јанлыш етимоложи тәһлил сөзләрин башга дилдән нечә вар еләчә дә габул едилиб, һеч бир дәјишиклијә уғрамадан јазылмасындан баш верирсә, икинчи һалда алынмаларын дилимизин аһәнк ганунуна вә ја башга фонетик һадисәләрә табе едиләрәк јазылмасында ирәли кәлир. Шакирдин бурада орфографик сәһвә јол вермәсинин әсас сәбәби дә сөзүн етимоложи формасыны әсас кәтүрмәси, сонракы дәјишмәләри нәзәрә алмамасы илә бағлыдыр. Мәсәлән:

Искәндәр. Әслиндә әрәбчәдән олан «кәбир» (бөјүк) сөзү илә ејникөклүдүр. Бу әсасда о, **Искәндәр** формасында јазылмалыдыр. Лакин дилимиздә белә бир фонетик һадисә мөвчуддур ки, ики кар самит јанашы кәләндә онлардан бири ја дүшүр (бу ән чох тәләффүздә баш верир, дост — [дос], үст—[үс] вә с.), ја да **сәпки, сечки** вә с. сөзләриндә олдуғу кими, өзүнүн чинкилтили гаршылығына чеврилир. Буну әсас тутараг шакирдләр **Искәндәр** сөзүнү доғру олмајараг **к** илә јазырлар.

Мәғрур. Әслиндә әрәб дилиндәки «гүрур» сөзү илә ејни көклүдүр. Буна әсасланан шакирд ону сәһв олараг «мәгрур» шәклиндә јазыр. Лакин бу сөз дилимиздә мүәјјән сәс дәјишмәсинә (г—ғ) ујғун олараг мәғрур шәклиндә габул едилмишдир.

Нагғаш. Әрәб дилиндәки «нәгш» сөзү илә ејникөклүдүр. Ону «нәггаш» формасында јазмаг она көрә сәһвдир ки, һәмин сөз сонрадан дилимизин аһәнк ганунуна ујғунлашдырылмышдыр.

в) Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилинин өз сөзләриндән дә бир чоху илкин вәзијјәтини сахламыр, кет-

Scanned with Mobile Scanner

дикча мүәјјән сәс вә семантик дәјишмәләрә мәруз галыр. Сөзүн етимоложи тәһлилиндә буну да нәзәрә алмаг лазымдыр. Бә'зи һалларда шакирд сөзүн көкүнү етимоложи чәһәтдән дүзкүн мүәјјән едир, лакин онун сонракы «тарихчәси» хәбәрсиз олур. Мәсәлән, әкиз сөзүнүн «ики» көкүндән әмәлә кәлдији шакирдә ајдындыр. Сонрадан бу сөзүн илк сәсинин и—ә əвәзләнмәсинә уграмасы вә тәләффүздә буна үстүнлүк верилмәси нәтичәсиндә әкиз формасында јазылмасы гәдә бу әһвалатын шакирдә мә'лум олмамасындан o, һәмин сөзү бә'зән «икиз» формасында јазараг сәһвә јол верир. Шакирд -раг шәкилчисинин сифәтин дәрәчә шәкилчиси кими танıјыр. Лакин һәмин шәкилчинин иштирак етдији кедәрәк сөзүндә чәтинлијә дүшүр; ахы кедәрәк сөзүнүн бүтүн әламәтләри онун -рәк шәкилчиси илә ишләндијини көстәрир. Лакин көк («кедәк») вә сәс бүтөвлүјүнү итирмиш, «кедә» формасына дүшмүшдүр. Демәли, јазыда көкү шакирдин «бәрпа етмәк чәһди» јанлышдыр (кедирәк).

Мәктәб тәчрүбәсиндә јанлыш етимолокијанын белә бир башга вәрмасы да мөвчуддур. Бә'зән шакирд Авропа мәншәли һәр һансы бир сөзүн рус дилиндә она таныш олан бу вә ја дикәр сөздән төрәдијини күман едир. Мәсәлән, спартакиада мәфһумунун идманла бағлылығы шакирдә белә бир «әсас» верир ки, онун рус дилиндәки «спорт» (идман) сөзүндән олдуғуну күман етсин. Нәтичәдә һәмин сөзү «спортакиада» шәклиндә јазыр. Әслиндә исә илк дәфә 1928-чи илдә Совет Иттифагында кечирилмиш күтләви идман јарышларына верилән бу ад гәдим Рома гәһрәманы Спартакын ады илә бағлыдыр. Јахуд гастрол сөзүнүн рус дилиндәки «гость» (гонаг) сөзүндән олдуғуну əсас кәтүрән шакирд һәмин сөзүн биринчи һечасында сәһвә јол верир (гострол). Әслиндә исә алман дилиндән олан бу сөзүн көкү гонаг мә'насында олса да, о дилдә «гаст» формасында ишләнир. Һәмин форма гастрол сөзүндә дә сахланмышдыр.

●

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД»ДА ТӘРБИЈӘ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Ислам ҺӘШИМОВ

Степанакерт Педагожи Институтунун баш мүәллими

Азәрбајчан халгынын педагожи фикир тарихиндә «Дәдә Горгуд» дастаны сон дәрәчә гијмәтли бир мәрһәлә тәшкил едир. Сон вахтларадәк шифаһи вә јазылы әдәбијјатымызын илк мөһтәшәм нүмунәси һесаб олунан «Китаби-Дәдә Горгуд», педагоги алимләрин һаглы олараг јаздыглары кими, һәм дә халгымызын тәҹрүбәси мин ил бундан әввәлки педагокика дәрслијидир, гијмәтли педагожи абидәсидир. О, өзүндән сонракы дөврләрдә Азәрбајчан педагожи фикринин инкишафына мүәјјән тә'сир көстәрмишдир. Илләр кечдикчә дурулашыб зәнкинләшмиш, системә дүшмүш вә педагожи әдәбијјатын мүхтәлиф нүмунәләриндә әкс етдирилән, бу күнә гәдәр кәлиб кениш охучу күтләсинә чатмыш тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә аид фајдалы идејаларын, мүтәрәгги адәт вә ән'әнәләрин чохуна «Китаби-Дәдә Горгуд»да тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Заманын сынағындан чыхмыш һәмин идејалары, адәт вә ән'әнәләри лазымы шәкилдә арашдырмаг вачибдир. Белә арашдырма халгымызын тәрбијә саһәсиндәки мүтәрәгги ирси илә охучулары таныш етмәк, Азәрбајчанда педагожи фикир тарихинин тәҹрүбәси мин ил өнҹәки мәнзәрәси һаггында тәсәввүрү дәгигләшдирмәк вә кәләчәкдә халгымызын педагожи фикир тарихи үзрә мүкәммәл монографија јазылмасына көмәк көстәрмәк бахымындан әһәмијјәтлидир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ла јахындан танышлыг көстәрир ки, о, инсанын физики, зеһни, мә'нәви вә естетик чәһәтдән формалашмасына мүсбәт тә'сир көстәрән фајдалы мәсләһәтләр, һикмәтамиз өјүд вә нәсиһәтләрлә, афористик фикирләрлә долудур.

Дастанда тәсвир олунан гәһрәманларын һамысы чинсиндән вә јашындан асылы олмајараг јүксәк физики инкишаф көстәричиләринә маликдир. Оғлан вә гызларын, киши вә гадынларын, демәк олар ки, һәр бири ат минмәкдә, гылынч чалмагда, ох атмагда, күшт тутмагда, овчулугда вә с. маһирдир. Мәсәлән, Селҹан хатун тәкбашына бөјүк бир орду илә вурушур. Гантуралы вусалына јетмәк јолунда «бујнузу алмаз чида» олан буғаја, «чававрләр сәрвәри» асланә вә «чававрләр сәрһәнки» дәвәјә гәлиб кәлир. Дирсә ханын оғланчығы Бајандыр ханын гызмыш буғасыны вуруб јерә сәрир вә и. а.

Дастанда физики гүввә илә фәһмин (ағлын) әлагәси тимсалында физики тәрбијә илә әгли тәрбијәнин сых әлагәдә олмасы да јахшы верилмишдир. Мәсәлән, гызмыш буға илә дөјүш заманы физики гүввәси түкәнмәкдә олан кәнч (Дирсә ханын оғлу) анчаг өзүнүн әгли һесабына буғаја галиб кәлир.

Гантуралы илә буғанын вурушунда да ејни вәзијјәтин шаһиди олуруг. Гантуралы јумруғуну буғанын алнына дајајыб сүрәрәк ону мејданын башына чыхарыр вә фикирләшир ки, «Бу дүнјаjы әрәнләр әгли илә булмушлардыр! Бунун өнүндән сычрајым, пә һүнәрим вар исә ардындан көстәрәјим». О, елә дә едир, јумруғуну буғанын алнындан көтүрүн кими, буға јыхылыр вә Гантуралы онун башыны кәсир. Демәли, [illegible] ағыл [illegible] башга кәлир. [illegible] бир [illegible] гүввә ағыла истинад етмәсә, үстүн кәлә билмәз.

Ағыл [illegible], һамы [illegible] чумалдан физики [illegible] оланлар да) ағыла-камала [illegible] – бу [illegible] дастанын [illegible] бојларындан [illegible] бир [illegible] кими кечир. Дәдә Горгуд [illegible] образлы десәк, ағыл-камал [illegible] сыдыр. Дастанда она дәрин [illegible] вә чох јүксәк мүфүз [illegible] онун мүдриклијидир. Бу факт [illegible] халгын ағыла, [illegible] вердији јүксәк гијмәтдир. Дастанда ағылын јүксәк ге'мәт олмасы фикри бир чох кәламларда [illegible] шәкилдә ифадә олунмушдур. [illegible] дејирләр ки, ағыл [illegible], башдадыр. Мәсәлән, Уруз [illegible] һагсыз [illegible] етдији [illegible] Газан хана дејир: «[illegible] [illegible] јол. [illegible] [illegible] [illegible], дарыча [illegible] Демәли, әсл [illegible], [illegible] бөјүклүкдә дејил, ағылда, камалдадыр.

Гејд олунмалардан [illegible] көрүнүр ки, «Дәдә Горгуд» дастанында тәрбијәнин әсас [illegible] бири әгли тәрбијәдир.

Дастандакы идејаја көрә, физики вә әгли чәһәтдән инкишаф етмиш шәхс (јә'ни гүввә вә камал саһиби). [illegible] заманда чамал саһиби олмалы, кәзәллији илә хош тә'сир бағышламалыдыр. Дастанын бә'зи гәһрәманлары тәкчә гүввәси вә камалы илә дејил, һәм дә чамалы илә фәргләнирләр. Мәсәлән, «Ганлы Гоча оғлу Гантуралы» бојунда дејилир: «Гантуралы чамал вә камал ијәси јикит иди».

Чамал кәзәллијин, камал ағылын, икидлик исә физики [illegible] әламәтләридир; онлардан биринчисинин естетик, [illegible] әгли, үчүнчүсүнүн исә физики тәрбијә саһәсинә аид олдуғуну хатырлатсаг, [illegible] чумладан тәрбијәнин бу

Scanned with MOBILE SCANNER

үч голунун вәһдәт шәклиндә бирләшдијини ајдын көрәрик.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да инсан вә тәбиәт көзәллијинин вәсф едән јерләр чохдур. Мәсәлән, ашағыдакы мисралара диггәт едәк:

«Бәри кәлкил, башым бахты, евим тахты!
Евдән чыхыб јүјүрәндә сәлви бојлум!
Топуғунда сармашанда гара сачлым!
Гурулу јаја бәнзәр чатма гашлым!
Гоша бадам сығмајан дар ағызлым!
Күз алмасына бәнзәр ал јанаглым!»

Көрүндүјү кими, бу, халис көзәлләмәдир, гадынлара мәхсус заһири гәшәнклијин тәрәннүмүдүр.

Дастандакы адам адларынын өзүндә дә бир көзәллик вардыр. И. Рүстәмовун һаглы јаздығы кими, «Бајындыр—доландыран, дөвләтләндирән; Газан — өз рәшадәтинә, гејрәтинә көрә ад газанмаг; Бәкил — көзләјән, кешик чәкән, сәрһәдчи; Имран — имрәнмәк, севилмәк, архаланмаг; Уруз—пај, сәха, мүкафат; Банычичәк — сифәти чичәк, күлбәниз; Јегнәк — хејирхаһ, хошдиләк; Дозән—сәбирли, дөзүмлү, тәдбирли вә с. адларын мәнтиги мә'насы бу күн дә өз тәравәтини итирмәмишдир (бах: Ибадәт Рүстәмов. «Дәдә Горгуд»да инсан көзәллији, Бакы, 1978, сәһ. 10).

Дәдә Горгуд» гәһрәманларынын бој-бухуну јарашыглы, чәлбедичидир. Гантуралы, Бамсы Бејрәк, Гара Чөкүр, Гырғгунуг, Сәкрәк, Уруз, Буғач, Дәли Дондар, Јегнәк, Газан хан, Ширшәмсәддин, Бајындыр, Бурла хатун, Селчан, Банычичәк вә башгалары мәһз белә чазибәдар «аг үзлү», «аг биләкли», «инчә белли», «сары гамәтли», «гырмызы јанаглы» адамдырлар. Чохлары да саз (гопуз) чалмағы, маһны охумағы севир, тәбиәтин әсрарәнкиз көзәлликләриндән «салгум-салгум (сәрин-сәрин — И. һ.) әсән дан јелләриндән», «көксү көзәл дағлардан», «сағгаллы бозач тоғрагјалларын сајрадығындан» зөвг алмағы бачарыр, «дурналы, турачлы, кәкликли, сојуг булаглы, көј чәмәнликли» јерләрдә динчәлир, өзләринә мәскән салыр, «ағбан евләринин ала сејваны көј үзүнә ашанмыш, мин јердә ипәк халча дөшәнмиш» олур, хиффәт чәкәндә тәбиәтин агушуна ова чыхар, ов-овлајыб зөвг алармышлар.

Үмумијјәтлә, дастанда инсан, тәбиәт вә инчәсәнәт көзәлликләри кениш јер тутур, тез-тез вәсф едилир; тәбиәт күшәләриндән башламыш гәһрәманларын адларына, заһири көркәмләринә кими һәр шеј көзәллик тимсалы тәк тәгдим олунур. Саза, мусигијә исә е'чазкар бир аләт кими бахылыр, бөјүк еһтирам бәсләнилир. Гәһрәманлар саза анд ичир, ән гаты дүшмәнин белә әлиндә гопуз көрдүкдә она әл галдырмыр, «Дәдәм Горгуд гопузу һөрмәтинә чалмадым. Әкәр әлиндә гопуз олмасајды, ағам башы үчүн сәни ики пара гылардым» дејә, күзәштә кедирләр.

Гејд едиләнләр улу баба вә нәнәләримизин һәјатдакы көзәлликләр һаггында тәсәввүрү, естетик зөвгү вә инкишаф сәвијјәси барәдә мә'лумат вермәклә јанашы, онларын мусигини, тәбиәтдәки әсрарәнклији, ән үмдәси исә инсан көзәлликләрини јүксәк гијмәтләндирдикләрини сүбут едир.

Дастанын ајры-ајры бојларынын педагожи тәһлилиндән белә бир гәнаәт һасил олур ки, инсанын заһири гәшәнклији илә әхлаги-мә'нәви зәнкинлији вәһдәт тәшкил етмәлидир. Белә вәһдәт олмадыгда исә үстүнлүк мә'нәви көзәллијә верилмәлидир. Чүнки тәкчә сима гәшәнкликдән бир шеј чыхмаз. Буна көрә дә, тәбиидир ки, дастанда Гарача чобан заһирән о гәдәр гәшәнк олмаса да, әхлагча чох нәчиб, тәвазөкар, намуслу, хејирхаһ, сәдагәтли вә вәтәнпәрвәр олдуғу үчүн халг тәрәфиндән севилир, јүксәк гијмәтләндирилир вә епосда Әмирәхур тә'јин олунур.

Бу гајда илә «Дәдә Горгуд» бојларында әкс едилмиш фикир вә идејалары топлајыб системләшдирәндә мә'лум олур ки, халг әхлаги көзәллијә илкин јердә гојур. Белә көзәллији тә'мин едән кејфијјәтләр сырасында исә инсанпәрвәрлик, јурдсеверлик, әмәксеверлик, сәдагәтлилик, доғручулуг, тәвазөкарлыг, әдәбли вә камаллы олмаг, бөјүкләрә һөрмәт етмәк, бирлији горумаг, «ачлары дојдуруб јалынчыглары донатмаг», ејбәчәрлик һалларына гаршы барышмаз мүбаризә апармаг вә с. дастанда тез-тез вәсф олунур. Конкретлик наминә Дәдә Горгуд өјүдләриндән бә'зиләрини бу күнкү дејим шәклиндә јада салаг:

Јалан сөз дүнјада олунча, олмаса јахшыдыр.
Өзүнү уча тутан ловға адамда агыл олмаз.
Киши малына тыјмајынча, ады чыхмаз.

Агыллы огул очағын көзүдүр, агылсыз огул очағын күлүдүр.

Гонагы кәлмәјән гара евләр јыхылса јахшыдыр.

Ата адыны доғрултмајан нанкор огулун бу дүнјаја кәлмәсиндән кәлмәмәји јахшыдыр.

Ана гәдрини билмәјән намәрд огул доғулмаса јахшыдыр вә с.

«Китаби-Дәдә Горгуд» каһ ибрәтамиз адәт вә һадисәләрин нәтичәси фонунда, каһ да һәкиманә сөзләрлә, өјүд-нәсиһәт вермәк јолу илә охучуја өјрәдир ки:

— адам өзүндән јашлы шәхслә рин, хүсусән нүфузлу адамларын ағсаггалларын һүзуруна кәләнд әдәблә «баш ендирәр, салам верәр»

— ата вә огулун јанашы отурду гу мәчлисә кәнар адам кәләндә би ринчи дәфә ата илә көрүшмәли, ил саламы она вермәлидир;

— инсан өз сөзүнә, вердији вә'д әмәл етмәлидир;

— гәбаһәт иш көрмүш шәхс ј вердији сәһвдән пешиман олуб ама истәсә вә ијидин «ајағына дүшү гылынчы алтындан кечсә» ијид он әһв етмәли, күнаһындан кечмәли дир.

— јахшылыг едәни, дар ајаг көмәјә чатаны көмәк кестәрилә шәхс һеч вахт унутмамалы, һәми адамы миннәтдарлыгла хатырлама лы, онун һөрмәтини уча тутмалы дыр;

— адам дост јолунда сәдагә кестәрмәли, лазым кәлсә, чаны дан да кечмәјә һазыр олмалыды

— өјүнмәк јахшы дејил, «өјүн әрәнләри хош көрмәдим» дејибл

— бирлик олмаса, бәрк ајагда е оба бир-биринә һајан олмаса, к мәк етмәсә «мәмләкәт позулуб х раб олар»;

— дар ајагда ијид өз достуну, јо дашыны тәк гојуб гачса, ону евд говарлар;

— «доғру јолу көрүр икән, әј јолдан кәлмәк» јарамаз;

— чөрәји илә бөјүдүјүн адама х јанәт етсән «чөрәји кезүнә дура вә с.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастан нын тәдрисиндә шакирдләрә бу рәдә мүвафиг мә'лумат верма әсәрин тәрбијәви әһәмијјәтини ләрә чатдырмаг лазымдыр.

●

Scanned with MOBILE SCANNER

ТӘРЧҮМЕЈИ-ҺАЛ ДӘРСЛӘРИНДӘ ДИЈАРШҮНАСЛЫГ МАТЕРИАЛЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ

Һагигәт АБДУЛЛАЈЕВА
Нахчыван ДПИ-нин мүәллими

Орта мәктәбдә јазычыларын һәјат вә јарадычылығынын онларын доғулуб боја-баша чатдыглары регионун тарихи вә мүасир инкишафы илә әлагәдар өјрәдилмәси дијаршүнаслыг ишинин ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән бири һесаб олунур. Бу мә'нада гәдим елм вә сәнәт бешикләриндән бири сајылан Нахчыванда доғулмуш, јашыб-јаратмыш јазычылар, јахуд елми-әдәби фәалијјәти дијарымызла бағлы олан елм вә сәнәт адамларына даир верилән билик вә мә'луматлар хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Мүһүм тәрбијәви хүсусијјәтләрә малик олан дијаршүнаслыг иши орта мәктәбин мүхтәлиф синифләриндә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсиндән асылы олараг әсасән ики мәрһәләдә апарылыр.

IV—VII синифләрдә јазычы вә шаирләрин ајры-ајры әсәрләринин тәдриси илә әлагәдар олараг дијаршүнаслыг ишинин тәшкили.

VIII—X синифләрдә јерли сәнәткарларын елми тәрчүмеји-һалынын тәдрисиндә дијаршүнаслыг материалларындан истифадә.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәр мәрһәләнин өзүнәмәхсус фәргли чәһәтләри вардыр. Белә ки, илк нөвбәдә дијаршүнаслыг ишини һәјата кечирәркән шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләрини нәзәрә алмаг лазымдыр. Мәктәб ислаһатында көстәрилдији кими, орта мәктәбдә шакирдләрә һәддән артыг мә'лумат вермәк олмаз. Әкс һалда, онлар мә'лумат, факт боллуғу ичәрисиндә чаш-баш галар, әсас идејаны дәрк едә билмәзләр.

IV—VII синифләрдә охујан шакирдләрә јерли јазычылар барәдә верилән мә'лумат өзүнүн сәвијјәси илә дә елми олмајыб, сөһбәт, хатирә, әһвалат, рәвајәт, јахуд иллүстратив характер дашымалыдыр. Чүнки белә сөһбәтләр јазычы һаггындакы елми мүлаһизәләрдән даһа асан мәнимсәнилир вә узун мүддәт унудулмур. Бу синифләрин әдәбијјат дәрсликләриндә бир гајда олараг јазычыларын һәјат вә јарадычылығы барәдә ајрыча мә'лумат верилмир. Програмларда исә бу мәсәләнин өјрәнилмәсинә ајрыча саат ајрылмыр, јалныз оху үчүн һәмин сәнәткарын кичик һәчмли мүәјјән бир әсәри тәгдим олунур. Она көрә дә сәнәткарын һәјат вә јарадычылығы илә шакирдләри таныш етмәк мүәллимин үзәринә дүшүр. Һаггында бәһс олунан јазычы әдәбијјат тарихинә дахил едилән әдәби сима олдугда бу иш асанлыгла јеринә јетирилир. Мәсәлән, IV—VII синифләрдә әсәрләриндән бә'зи нүмунәләр верилән Ч. Мәммәдгулузадә, М. С. Ордубади барәдә мә'лумат топламаг үчүн мүәллимин вә шакирдләрин бөјүк имканлары вардыр. Чүнки мүхтәлиф монографијаларда вә әдәбијјат тарихләриндә һәмин јазычыларын һәјат вә јарадычылығы кениш шәкилдә әкс етдирилмишдир. Мүәллим әлавә әдәбијјатлардан өјрәндикләриндән шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун кәләнләри асанлыгла онларын нәзәринә чатдыра биләр. Белә сәнәткарлара даир әјани вәсаит әлдә етмәк дә о гәдәр чәтин дејилдир.

Нахчыван шәһәриндәки Ә. Агајев адына интернат мәктәбин габагчыл әдәбијјат мүәллими, Азәрбајчан ССР-ин әмәкдар мүәллими Латифә Кәләнтәрли V синифдә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәсини өјрәдәркән јери кәлдикчә онун даһи јарадычысынын һәјатынын јаддагалан, марагла дөврләрини шакирдләрин нәзәринә чатдырыр. «Хатиратым» әсәриндән көтүрүлмүш ашағыдакы парчаны нүмунә көстәрир:

«...Бәли, анадан олдуғум јер Нахчыван шәһәридир вә аллаһ шаһиддир ки, әкәр дүнјада чәннәтим вә низам-тәрәзи һаггында мәним мәктәбим әлимдән сонра бәһиштин бир чох сәфалы күнләриндән кәрәк олд. Сәбәб будур ки, Нахчыван шәһәриндәки тә биләчә ушаглыг заманындан 14-15 јашында оғлан олана кими мән мин-мин мүсибәт илә тутдуғум оруч вә мин-мин раһатсызлыгла гылдығым намазын сәвабы мәним өзүмә дә бәсдир, јазыг гоһум-әгрәбама да вә һәтта дост-ашнама да кифајәт верә кәрәк...

Әкәр индики Нахчыванла әлли ил бундан габагкы Нахчываны тутушдурсаг вә бир-биринин јанына гојсаг, јәгин ки, бир зәррә гәдәр бир-биринә охшамаз» (Ч. Мәммәдгулузадә. «Хатиратым», Бакы, 1971, сәһ. 108).

Бу һиссә охундугдан сонра шакирдләр Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјаты вә мүһити, һабелә «Почт гутусу»нда тәсвир олунан дөвр һаггында долғун мә'лумата малик олурлар. Сонра мүәллим јазычынын мүасирләринин, хүсусән Һәмидә ханым Мәммәдгулузадәнин әдиб һаггында хатирәләриндән бә'зи сәчијјәви парчалары да шакирдләрә данышыр. Бу јолла Ч. Мәммәдгулузадәнин доғулуб боја-баша чатдығы мүһитин башлыча мәнзәрәси чанландырылыр вә өјрәдилмәси нәзәрдә тутулан һекајәнин даһа дәриндән гавранылмасына имкан јарадыр. Л. Кәләнтәрли тәкчә кечмиш дөвр вә мүһит һаггында мә'лумат вермәклә кифајәтләнмир. О, мүасирлик вә актуаллыға хүсуси диггәт јетирир. «Почт гутусу» мүәллифинин јашајыб-јаратдығы дөвр илә мүасир Нахчыванын мүгајисәси дә онун дәрсләриндә өзүнә мүнасиб јер тапыр.

V синифдә «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» әсәринин тәдрис едәркән М. С. Ордубади һаггында шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун мәсәләләри мәктәблиләрин нәзәринә чатдырыр. Әлавә мә'луматлар М. С. Ордубадинин доғулуб боја-баша чатдығы Нахчыван, һабелә Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүнүн сәчијјәви һадисәләри илә әлагәли дијаршүнаслыг материаллары тә'лим материалынын мүвәффәгијјәтлә мәнимсәнилмәсинә сәбәб олур.

Мәктәбләрдә јерли дијаршүнаслыг материалларынын әлдә едилмәсиндә шакирдләрин гүввәсиндән кениш истифадә олунур. Нахчыван шәһәриндәки 1 нөмрәли орта мәктәбә шаир Ислам Сәфәрлинин ады верилмишдир. Бир ил бурада кечирилән хатирә кечәләри шакирдләрдә унудулмаз сәнәткар һаггында јени-јени материаллар топламаға көмәк едир. Шаирин достлары, һабелә Нахчыванда јашајыб-јарадан гәләм достларындан Һүсеји Рази, Һәсән Фәтуллајев, бачылары — Сәкинә вә Диларә Сәфәрлиләр, оғлу рәссам Илһам Сәфәровун вә б. хатирә кечәләриндәки марагла сөһбәтләринин әлјазмалары, фотолар, шаирин мүхтәлиф илләрдә чәкилдији фото шәкилләр вә с. мәктәбдә дијаршүнаслыг материалларынын зәнкинләшдирилмәсинә сәбәб олмушдур.

IV—VII синифләрдә тәрчүмеји-һал дәрсләринин дијаршүнаслыгла әлагәли тәдриси шакирдләри сонралар һәмин сәнәткарларын елми тәрчүмеји-һалыны вә бәдии јарадычылығыны системли һалда өјрәнмәјә һазырлајыр.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығы гојнунда боја-баша чатдығы Нахчыван, Загафгазија халгларынын һәјаты, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндәки әдәби-мәдәни вә ичтимаи-сијаси инкишафла сых әлагәдардыр. Бу, јә'ни мәктәбләримиздә Мирзә Чәлилин һәјат вә јарадычылығынын тәдриси дијаршүнаслыгдан кениш шәкилдә истифадә етмәјә имкан верир. Белә фајдалы иши һәјата кечирилмәсиндә Нахчыван МССР-ин мәктәбләри даһа бөјүк имканлара маликдир. Бурада шакирдләрә асанлыгла Ч. Мәммәдгулузадәнин јашадығы ев, дәрс дедији Баш Норашен вә Неһрәм мәктәбләри, хатирә лөвһәси, музеј експонатлары илә таныш етмәк, әдиби танызанларын шакирдләрлә көрүшләрини кечирмәк мүмкүндүр.

Нахчыван МССР-ин мәктәбләриндә әксәр мүәллимләр IX синифдә

Scanned with MOBILE SCANNER

Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылыгынын тәдрисинә «Халг јарадычылығынын заманында әдибин ғазатыныны давамындан әдәбијат» ... «Кәнүм ... бирин ... кими дүнјаны гаранлыг ... көрмүшәм» сөзләри илә башлајыр, сәнәткары јетишдирән мүһитин ... Нахчыван мәктәбләриндә кечән Чәлилин ушаглыг илләринә аид хатирә јерләри илә танышлыг дәрс диггәт мәркәзиндә сахланылыр. Нахчыван шәһәриндә әдибин адыны дашыјан 2 нөмрәли орта мәктәбдә Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығынын онун доғулдуғу евдә (ев мәктәбин гаршысында јерләшир) тәдрис едилмәси ән'әнә һалыны алмышдыр. Шакирдләр бурада Мирзә Чәлилин јашајыш тәрзи, ев әшјасы вә с. илә баглы хатирә ләвһәләри илә таныш олурлар.

Совет һакимијјәти илләриндә Неһрәм кәндиндә јени јарашыглы орта мәктәб бинасы тикилмишдир. Ч. Мәммәдгулузадәнин једди ил јахын дәрс деди јиНеһрәм мәктәбиндәки кеһнә синиф отаглары музејә чеврилмишдир. Һәр ил Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығы әдибин вахтилә дәрс дедији синифдә апарылыр. Вахтилә узун илләр Мирзә Чәлилин бу кәнддә јашамыш гызы Мүнәввәр ханым Мәммәдгулузадә дә мәктәбә дә'вәт едилмиш вә атасы һаггында хатирәләрини сөјләмишдир.

Нахчыван Шәһәр Халг Маариф Шө'бәсинин тәшәббүсү илә Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығына һәср олунмуш дәрсләр бир гәјдә олараг Ч. Мәммәдгулузадә адына Әдәбијјат Музејиндә кечирилир. Музејдә әдибин һәјат вә јарадычылығыны әкс етдирән хүсуси салон фәалијјәт көстәрир. Музејдәки рәнкарәнк таблолар, хатирә әшјасы, елми вә бәдии материалларла мүшајиәт олунан марагла сөһбәтләр мәктәблиләрин даһа әтрафлы мә'луматлар, һабелә марагла дијаршүнаслыг материаллары әлдә етмәләринә көмәк едир.

Мирзә Чәлилин тәрчүмеји-һалыны онун мүасирләриндән ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Чүнки Ејналы Султанов, Мәһәммәд Тағы Сидги, Мәһәммәд аға Шаһтахтлы, Гурбанәли Шәрифзадә вә башга Нахчыван зијалылары онун дүнјакөрүшүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнамышлар. Буну Ч. Мәммәдгулузадәнин Ејналы Султанова јаздығы 13 ијул 1925-чи ил тарихли ашағыдакы мәктубдан да көрмәк олар: «О гәдәр мәни вәјнә гулаг асдырдын ки, ахырда мәни, доғрудан да маариф аләминә дахил еләдин. Јәгин билирәм ки, сән олмасајдын, мән дә гејри-садәчә кәнд мүәллимләринин ичиндә јалдан чыхмышдым» (Ч. Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1967, сәһ. 799).

Нахчыван шәһәриндәки Н. Гуси адына 9 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими М. Гасымова да бу имкандан истифадә едир. Нахчыванда вә бүтөвлүкдә Азәрбајчанда Чәлил Мәммәдгулузадә вә мүасирләринин ады илә баглы олан реалист әдәби һәрәкатдан кениш сөһбәт ачыр, әдәби шәхсијјәтин тәрчүмеји-һалыны доғма дијарын инкишафы илә бачарыгла әлагәләндирир. Мүәллим X синифдә Һ. Чавид, М.С. Ордубадинин һәјат вә јарадычылығыны тәдрис едәркән белә дијаршүнаслыг материалларындан истифадә едир. Шакирдләр бу јолла һаггында бәһс едилән дөвр, дөврүн әдәби-мәдәни мәнзәрәси, мүбаризәләрлә долу ингилаби һәрәкаты, ајры-ајры көркәмли шәхсијјәтләрин һәјатыны даһа әтрафлы өјрәнмәк имканы газаныр, әсәри тәдрис олунан јазычыја, өјрәнилән дөврә аид марагла дијаршүнаслыг материалларла мәктәбин әдәбијјат кабинетини зәнкинләшдиририрләр.

Нахчыван шәһәриндәки Һ. Чавид адына 5 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими, филолокија елмләри намизәди Фәрман Халилов гүдрәтли сәнәткар Һ. Чавидин һәјатыны тәдрис едәркән шакирдләри онун доғулуб боја-баша чатдығы ингилабдан әввәлки Нахчыван, бурадакы мәктәбләр вә маарифчи зијалылар барәдә мә'лумат верир. Мүәллимин тәдрис мәгсәди илә апардығы дијаршүнаслыг ахтарышлары мүәјјән јениликләрин ашкара чыхарылмасына сәбәб олур. Мәктәбдә шаирин тәрчүмеји-һалыны өјрәнмәк үчүн кениш шәраит јарадылмышдыр. «Чавид музеји»ндә шаирин ушаглыг вә кәнчлик илләрини әкс етдирән марагла әшјалар вә шәкилләр сахланылыр. Һ. Чавидин доғулуб боја-баша чатдығы ев һазырда музеј кими фәалијјәт көстәрир. Мәктәбин јахынлығында јерләшән бу музеј шакирдләрин көркәмли сәнәткарын тәрчүмеји-һалыны даһа дәриндән бәләд олмаларында мүһүм рол ојнајыр. Ф. Халилов да Чавидин тәрчүмеји-һалыны шаирин ев музејиндә тәдрис едир. Фәрман мүәллимин рәһбәрлији алтында мәктәбин әдәбијјат дәрнәји үзвләринин апардығы ахтарышлар Һ. Чавидин һәјатынын Нахчыван мәрһәләсинин даһа дәриндән өјрәнилмәсинә көмәк едир. Дәрнәк үзвләри Нахчыван телевизијасы илә чыхыш едәрәк топладыглары хатирә вә шәкилләр барәдә марагла мә'луматлар вермишләр.

Илич рајонундакы Шаһтахты, Бабәк рајонундакы Чавидабад кәнд орта мәктәбләринин кәнч дијаршүнаслары Нахчыванда доғулмуш бөјүк сәнәткарлар, шаир-драматурглар, һабелә алимләрин тәрчүмеји-һалына аид марагла материаллар әлдә етмишләр.

●

X СИНИФДӘ М. ГОРКИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР

Солмаз МӨВЛАЈЕВА

Бакынын 16 нөмрәли ахшам (гијаби) мәктәбинин мүәллими, ЕТПЕИ-нин диссертанты

Програмда (бах: сәккизиллик вә орта мәктәб програмлары. Әдәбијјат, IV—X синифләр үчүн, Маариф, 1982) X синифдә М. Горкинин һәјат вә јарадычылығы вә «Ана» романынын өјрәдилмәсинә 6 саат вахт ајрылыр. Мә'лумдур ки, һәр бир сәнәткарын һәјаты, јарадычылыг хүсусијјәти јашадығы дөврлә мөһкәм сурәтдә баглыдыр. Она көрә дә М. Горкинин һәјаты һаггында мә'лумат верәркән гејд етмәк лазымдыр ки, XIX—XX јүзилликләр рус әдәбијјатынын чошгун чичәкләнмә дөврүдүр. Бу дөврдә һәмин әдәбијјатын әсас хүсусијјәти онун һәјатилијиндә, реализмин күчүндә иди. Мәһз рус әдәбијјатында јени мәрһәлә М. Горкинин ады илә баглыдыр.

Мүәллим М. Горкинин истәр јарадычылығы, истәрсә дә кениш шәкилдә өјрәдилән «Ана» романынын мәзмуну үзәриндә иш апарар кән онларын идејасыны јашадығы мүһитин ичтимаи һадисәләри илә әлагәдә өјрәтмәли, бөјүк мүтәфәккирләрин она вердији гијмәти изаһ едиб шакирдләрин нәзәринә чатдырмағы диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, програмда М. Горкинин ... һәјатынын, биографијасынын өјрәдилмәсинә һәср етмәк кифајәтдир. Лакин бу иши вахтдан мүмкүн гәдәр сәмәрәли истифадә етмәк тәләб олунур. Белә ки, јазычынын биографијасы үчүн даһа чох сәчијјәви олан, онун јарадычылығынын инкишафына, зәнкинләшмәсинә тә'сир көстәрән фактлар үзәриндә дајанмаг, онлары шакирдләрә чатдырмағы өн плана чәкмәк јазычынын јарадычылыг хүсусијјәтинин мәнимсәдилмәсинә зәмин јарадыр.

Габагчыл мүәллимләр М. Горкинин тәрчүмеји-һалына даир фактлары шакирдләрин нәзәринә чатдыраркән онун 1906-чы илдә большевикләр партијасынын тапшырығы илә Америкаја кетмәси, 1907-чи илдә РСДФП-нин Лондонда кечирилән V гурултајында иштирак

Scanned with MOBILE SCANNER

етмәси фактлары үзәриндә хүсуси дајанырлар. Мүәллимләр нәзәрә алырлар ки, һәмин фактлар М. Горкинин бир шәхсијјәт кими нүфуз даирәси һаггында долгун тәсәввүр јарадыр, дикәр тәрәфдән «Ана» романында тәсвир олунан фәһлә һәјаты илә әлагәдар даһа зәнкин материал топладыгыны тәсдигләјир. Одур ки, јазычынын јарадычылыг хүсусијјәтләринин изаһ едәндә, ајры-ајры әсәрләринин мәзмунундан сөһбәт ачанда биографијасына даир верилән һәмин мә'лумата әсасланырлар.

X синифдә М. Горкинин «Ана» романы үзәриндә даһа кениш иш апарылыр. Габагчыл мүәллимләр әсәрин өјрәнилмәсинә 4 саат вахт ајырырлар. Мә'лумдур ки, бүтөвлүкдә «Ана» романынын синифдә охусуну тәшкил етмәк чәтиндир вә буна еһтијач да јохдур. Она көрә дә әсәрин тәһлили үзәриндә ишин тәшкилинә гәдәр шакирдләр тәрәфиндән романын охусуна наил олмаг лазымдыр.

Бәдии әсәрин мәзмунунун өјрәдилмәси тәһлил иши үчүн вачиб олдугу кими, тәһлилин апарылмасы, идејанын чатдырылмасы үчүн даһа сәмәрәли принсип, үсул, јахуд приjомун мүәјјәнләшдирилмәси дә зәруридир вә бу мүәллимдән педагожи усталыг тәләб едир.

Габагчыл әдәбијјат мүәллимләринин иш тәчрүбәси көстәрир ки, ири һәчмли әсәрләрин тәһлилинә һадисәләрлә даһа чох баглы олан образларын тәһлилиндән башламаг даһа еффектли олур. Әсәрдән ајдын олур ки, әввәлләр садә, јохсул рус гадыны кими танынан ана — Пелакеја Ниловна ингилаби һәрәкатын тә'сири нәтичәсиндә дәјишиб кетдикчә камилләшир, мә'нави чәһәтдән инкишаф едир, нәһајәт, ингилабын үмуми халг үчүн фајдалы олдугуну анлајыр. Бу әсәрдә романын «Ана» адланмасы, һадисәләрин тәсвириндә анаја кениш јер верилмәси тәһлил ишинә ана сурәтиндән башламага шәраит јарадыр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазым кәлир ки, романын тәһлилинә анадан башламаг әсәрин идеја-мәзмунунун мәнимсәнилмәси үчүн даһа әлверишлидир. Чүнки шакирдләр бу образда ингилаби шүурун јаранмасыны вә инкишафыны чох ајдын мүшаһидә едирләр. Ананын мај нүмајишиндә чыхышы онун һәјатында ингилабчылыга догру јени мәрһәләдир. «Бејнәлмиләл» охујан нүмајиш иштиракчыларынын полис тәрәфиндән вәһшичәсинә дөјүлмәси ананын гәлбиндә капитализм гурулушуна нифрәт дујгусуну даһа да аловландырыр. Бундан сонра Ниловна әсл тәблигатчы кими чыхыш едир. Буну шакирдләрә шүурлу сурәтдә дәрк етдирмәк үчүн ананын дилиндән дејилән ашагыдакы сөзләри бир даһа синифдә охумаг фајдалыдыр. «Сиз һамыныз мәнә әзизсиниз, һамыныз баламсыныз... бир горхусуз бахын, көрүн нә олду? Балаларымыз, әтимиздән, ганымыздан олан өвладларымыз, һагг далынча кедирләр, һамы үчүн, сиздән өтрү, сизин балаларыныздан өтрү өзләрини өлүмә верирләр... Ишыглы күн ахтарырлар. Башга јашајыш гурмаг истәјирләр, һагг, әдаләтлә долу јашајыш... һамыја јахшылыг истәјирләр».

Һәјат Пелакеја Ниловнанын гаршысына јени бир вәзифә гојур: һәбсханаја салынмыш, тутулмуш догма оглунун ишини давам етдирмәк. О, Николајкилә кәләндән сонра фикрини гәтиләшдирир. Ана фабрикдә ингилаби вәрәгәләр пајлајыр, фәһләләрлә даһа јахындан үнсијјәтдә олур, савадланмаг истәјир, китаблар охујур. Артыг ананын руһуна һопмуш горху һисси јох олур, о, мәтин ингилабчыја чеврилиб, даһа чәтин јоллардан кечир.

Ана образынын тәһлилиндән сонра мүәллим шакирдләрин диггәтини романдакы Павел, Николај вә башга сурәтләр үзәринә јөнәлдиб, әсәрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында онлары сәчијјәләндирә биләр. Әлбәттә, бу ишдә шакирдләрин фәал иштиракыны тә'мин етмәк романын идеја-мәзмунуну мәнимсәмәк үчүн әсас олдугуну нәзәрә алмаг лазымдыр.

һәмин образларын тәһлили заманы јенә дә ананын онлара мүнасибәти—гајгысы, онларла һәмфикир олдугу әсәрдән кәтирилән ашагыдакы нүмунәләр әсасында шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр.

«Оглуму вә онунла бәрабәр оланлары нә үстүндә мүһакимә етдикләрини билирсинизми? Кәлин, мән сизә дејим, сиз дә ананын гәлбинә, онун аг бирчәкләринә инанын, сизин һамыныза һәгигәт кәтирдикләри үчүн дүнән адамлары мүһакимә етдиләр. Дүнән мән билдим, бу елә бир һәгигәтдир ки... һеч кәс дә онунла мүбаһисәјә киришә билмәз, һеч кәс...»

Роман шакирдләр тәрәфиндән әввәлчәдән охундугу үчүн әсәрдә һадисәләрин мәркәзиндә тәсвир олунан образлары мүсаһибә јолу илә, ја'ни шакирдләрин фәал иштиракы илә тәһлил етмәк олар. Бундан сонра мүәллим мүсаһибәни өзү јекунлашдырыб әсәрин тәһлилини тамамлајараг идејаны бир даһа шакирдләрин нәзәринә чатдыра биләр.

Әсәрин идејасы һаггында шакирдләрә мә'лумат верәркән онун дөвр үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб етмәси үзәриндә хүсуси дајанмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә мән шакирдләрин диггәтини ани олараг М. Горкинин биографијасы илә әлагәдар бә'зи фактлара јөнәлдир, онун 1907-чи илдә РСДФП-нин Лондонда кечирилән V гурултајында мәшвәрәтчи сәслә иштирак етмәси фактыны бир даһа хатырладыр, орада пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленинлә көрүшдүјүнү вә онунла «Ана» романы барәдә, әсәр үзәриндә ишләјәркән тәләсдијини билдирәндән сонра «тәләсмишәм» сөзүнә гаршы В. И. Ленинин дедији сөзләри дәрсликдән охујурам. «Чох јахшы ки, тәләсмишсиниз, китаб лазымлы китабдыр, бир чох фәһләләр ингилаби һәрәкатда шүурсуз, кортәбии иштирак етмишләр, инди исә «Ана» китабыны охујуб фајда аларлар. Чох вахтында јазылмыш китабдыр».

В. И. Ленинин бу сөзләри шакирдләрдә романын сијаси әһәмијјәти барәдә чох ајдын тәсәввүр јарадыр. Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр әсәрә верилән бу гијмәти әзбәрләјир вә јери кәлдикдә (истәр шифаһи нитгләриндә, истәрсә дә әдәби јарадычылыгы үзрә инша јаздыгда) өз фикирләрини әсасландырмаг үчүн ондан истифадә едирләр.

Габагчыл мүәллимләрин дәрсләриндә апарылан мүшаһидәләр вә мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, «Ана» әсәринин, тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләрдә өјрәдилмәси сон дәрәчә фајдалыдыр. Шакирдләр дәрк едирләр ки, әдәбијјатда фәһлә синфи ичәрисиндән чыхан әдәби гәһрәманы илк дәфә кениш планда ишләјән М. Горки олмушдур. Онун јарадычылыгы фәһләләрин һәјаты илә, онларын ингилаби фәалијјәти илә мөһкәм баглы олмушдур. М. Горки тәсвир етдији һадисәләри, әсасән реал фәһлә һәјатындан көтүрдүјүнү, фәһлә һәјаты вә онун ингилаби һәрәкаты илә белә јахындан баглы олмасынын нәтичәсидир ки, о, «пролетар әдәбијјатынын баниси олду» (бах: М. Ариф, П. Хәлилов, Әдәбијјат, X синиф үчүн, Бакы, 1983, сәһ. 3).

М. Горкинин һәјат вә јарадычылыгына ајрылан вахтын бир саатыны (сон саатыны) әдибин јарадычылыг хүсусијјәтинин үмумиләшдирилмәсинә һәср етмәк лазымдыр. Бу дәрс саатында әсас сөһбәтин истигамәти Совет әдәбијјатында М. Горкинин ролуну, мөвгејини шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг олмалыдыр. Башга сөзлә десәк, X синифдә М. Горкидән данышаркән онун бәдии јарадычылыг нүмунәләринин мәзмунуну, идеја-естетик дәјәрини изаһ етмәклә кифајәтләнилмәмәлидир, бунларла јанашы, бу бөјүк пролетар јазычысы шакирдләрә бир нәзәријјәчи кими дә тәгдим едилмәли вә әсасландырылмалыдыр. Әдәбијјат мүәллимләри М. Горкинин јарадычылыгы һаггында верилән билији үмумиләшдирәркән мүәјјән мәнбәләрә истинад едәрәк шакирдләрә бу барәдә дә мүвафиг мә'лумат вермәји унутмамалыдырлар.

Scanned with MOBILE SCANNER

МӘКТӘБ ТӘ'ЛИМИНДӘ СИНОНИМЛӘР АНЛАЈЫШЫНЫН МАҺИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

Сабир ӘФӘНДИЈЕВ
С. М. Киров адына АДУ-нун диссертанты

Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә синонимика үзрә ишләр хүсуси бир систем тәшкил едир. Бу ишләрин сәмәрәлилијиндә лексик синонимләр анлајышынын шакирдләрдә формалашдырылмасына дилчилик елминдәки ејни анлајышдан бир гәдәр фәргли јанашылмасы диггәти чәлб едир.

Синонимләрә даир елми тәдгигатларын һамысында мә'на јахынлыгларынын аз вә чохлугуна (јахынлығына) көрә синоним сөзләрин ики нөвә бөлүнмәсинин, ја да, садәчә олараг, мә'нача бир-бирини там ејни олан сөзләрин синонимләрдән ајрылмасынын шаһиди олуруг. Белә бөлкүләр маһијјәтчә бир-бириндән һеч нә илә фәргләнмәсә дә, ејнимә'налы синонимләр ајры-ајры тәдгигатчылар тәрәфиндән мүхтәлиф чүр адландырылмышдыр: мүтләг синонимләр, дәгиг синонимләр, там синонимләр, лексик дублетләр, дублет сөзләр вә с.

Нечә адландырылмасындан асылы олмајараг, һәмин ифадәләр бир-биринә белә бир һәгигәтлә бағлыдыр ки, бир гисм сөзләр заһирән синоним кими көрүнсә дә, әслиндә синонимлијин шәртләрини там өдәмир. Мә'лум олдугу кими, синонимләри сәчијјәләндирән вә һамылыгла гәбул едилмиш әсас хүсусијјәтләрдән бири онларын мә'на чаларлыгына гадир олмасыдыр. Демәли, синоним сөзләр мә'нача бир-биринә нә гәдәр јахынлашсалар да, әслиндә мүәјјән бир мә'на чаларлығы илә фәргләнмәлидир. Мәсәлән, дост, јолдаш, сирдаш сөзләри бир мә'на әтрафында бирләшиб бир синоним чәркә дүзәлдә билдији кими, онлардан һәр бири өз мә'на чалары илә дә асанлыгла фәргләнир.

Демәк, синоним сөзләр мә'нача бир-биринә нә гәдәр јахынлашсалар да, там бәрабәрләшә билмирләр.

Лакин дилимиздә синоним ады илә кедән мүәјјән гисм сөзләр дә вар ки, онлар бир-бириндән һеч бир мә'на чалары илә фәргләнмир, ејни бир мәфһумун бәрабәр һүгуглу адлары кими, [illegible] паралел ишләнир. Белә сөзләр арасында бәрабәрлик ишарәси гојмаг мүмкүндүр: гәбир = кор = мәзар; гәбиристан = мәзарыстан; чешмәк = ејнәк = көзлүк; чөрәк = әппәк вә с.

Индијәдәк синоним кими гәбул едилмиш вә јухарыда көстәрилдији кими, ајры-ајры тәдгигатчылар тәрәфиндән мүхтәлиф чүр адландырылан бу чүр сөзләр һазырда дилчиликдә **дублет** адланыр. Дублет мәншәчә франсыз сөзү олуб, «һәр һансы бир шејин икинчи нүсхәси», «ики ејни шејдән бири» мә'наларыны билдирир.

Орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсунда дублет сөзләри синонимләрдән ајырмағын әһәмијјәти варды? Јәгин ки, бу суал мүәллимләримизи чохдан дүшүндүрүр.

Мә'лум олдуғу кими, синонимләрин нитгдә (истәр јазылы, истәрсә дә шифаһи) јанашы ишләнмәси һеч бир долашыглыг јаратмыр, әксинә, нитгин бәдии зәнкинлијинә, мәзмун долғунлуғу вә әһатәлијинә, фикрин даһа там чатдырылмасына хидмәт едир.

Дублет сөзләрин исә чүмләдә там һүгуглу һәмчинс үзвләр кими ишләнмә даирәси чох мәһдуддур. Бу һәмчинслик јалныз заһирән нәзәрә чарпыр, әслиндә исә нитгдә дублет сөзләрдән бири дикәринин тәләби илә ишләнир вә чүмләнин әлавә үзвү кими чыхыш едир. Мәсәлән: «Әкрәм һәндбол — әл топу командасына јазылмышдыр». «Мурад вәкаләтнамәни — е'тибарнамәни алан кими бирбаша почта јолланды».

Синоним сөзләр арасында мә'на јахынлығы бә'зән о дәрәчәдә мөһкәм олур ки, белә һалда онларын синоним, јохса дублет олмасыны мүәјјәнләшдирмәк илк бахышда чәтинлик төрәдир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн инсан вә адам сөзләринин мә'на тәһлили үзәриндә бир гәдәр кениш дајанаг.

Әввәлчә мисаллара мүрачиәт едәк (мө'тәризәдә ејнимә'налы сөзүн ишләдилмәси мүмкүнлүјү көстәрилмишдир).

«Алим олмаг асандыр, адам (инсан) олмаг чәтин». «Даг дага раст кәлмәз, адам адама (инсан инсана) раст кәләр». (А т а л а р с ө з л ә р и). «Һәбибим, иззәтим, әзмим, әзәлдән камил инсаным» (адамым). (Н ә с и м и).

Догрудур, сон нүмунәдә камил инсан ифадәси даһа диләјатымлыдыр, лакин мә'на бахымындан асанлыгла адам сөзү илә әвәзләнә билир.

Нүмунәләрдән көрүндүјү кими, адам вә инсан сөзләри һәмин мисалларда мә'наја һеч бир дәјишиклик кәтирмәдән асанлыгла әвәзләнә билир. Бурадакы функсијаларына көрә бу сөзләри илк бахышда дублет адландырмаг гәнаәтинә кәтириб чыхарыр. Әслиндә исә јалныз сәтһи мүшаһидәчилик тә'сириндән белә гәнаәтә кәлмәк олар.

Лексик-семантик маһијјәтинә көрә бир-биринә белә јахын сөзләрин дәгиг арашдырылмасы чохчәһәтли јохламалар нәтичәсиндә мүмкүндүр. Мә'лумдур ки, исимләр бир нитг һиссәси кими сифәт, сај вә фе'лләр васитәсилә характеризә олунур. Јә'ни чисмән мөвчуд олан чанлы вә чансыз әшја өзүнә хас әламәт вә кејфијјәти (сифәт), кәмијјәти (сај), һал вә һәрәкәти (фе'л) илә сәчијјәләнир. Одур ки, һәмин сөзләри (исимләри) сифәт, сај вә фе'лин көмәји илә ајдынлашдырмаға чалышаг.

1. С и ф ә т и н к ө м ә ј и и л ә. **Көзәл, көјчәк, гамәтли, бојлу-бухунлу, јекәпәр, учабој, арыг, кысга, узун, кок, залым, ганичән, мәрд, намәрд, горхаг, мәтин, әдаләтли, хәсис, хошбәхт, бәдбәхт** вә с. кими сифәтләр **адам** вә **инсан** сөзләринин һәр бири илә асанлыгла синтактик әлагәјә кирә билир, амма диггәтлә фикир вердикдә көрүрүк ки, һәмин сифәтләрин чоху **инсан** сөзү илә там ујушмур. Мәсәлән, «узун инсан», «кодак инсан», «хәсис инсан» вә с. ишләдилмир.

2. С а ј л а р ы н к ө м ә ј и и л ә. Ашағыдакы мисаллара диггәт јетирәк:

«О, беш адамы әвәз едир». «Һәр отуранда ики адамын хөрәјини јејир». «Дағын тәпәсиндә бир адам дајанмышды». Бу чүмләләрдәки адам сөзүнү, һеч шүбһәсиз ки, инсан сөзү илә әвәз етмәк мүмкүн дејил.

3. Ф е ' л л ә р и н к ө м ә ј и и л ә. Мә'лумдур ки, адама аид **данышыр, күлүр, кедир, кәлир, доғулур, јашајыр, өлүр, мүбаризә апарыр, галиб кәлир, чалышыр, әлләшир, вурушур, јорулур** вә с. онларла фе'л һәм дә инсан сөзү илә беләчә там синтактик әлагәјә кирә билир. Лакин диггәтлә јанашдыгда бәлли олур ки, тә'сирли фе'лләрин көмәјилә бу мүбаһисәни асанлыгла һалл етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, **апармаг, кәтирмәк, көндәрмәк, јолламаг** вә с. кими фе'лләр ичра објекти кими адам сөзү илә там синтактик әлагәјә кирә билдији һалда, инсан сөзү белә алагә јенә дә сүн'и көрүнүр.

Мүгајисә едәк: а) адам јолламышам, адам чағырмышам; б) инсан јолламышам, инсан чағырмышам.

Бүтүн бу гејд едиләнләр ашағыдакылары сөјләмәјә әсас верир.

Адам вә инсан сөзләри илк бахышда дублетә охшаса да, онлар өзләринин мә'на чаларына көрә синоним сөзләрдир.

Јери кәлмишкән буну да гејд етмәк пис олмаз ки, адам сөзү даһа гәдимдир, дүнјада илк адам вә пејғәмбәр Адәмин ады илә бағлыдыр. («Кәрчи мүһити-ә'зәмәм, адым

Scanned with PDF Mobile Scanner

Адамдыр адамам» (Нәсими). Инсан сөзү мәншәҹә әрәб сөзүдүр; әрәб дилиндәки мә'насы адам сөзүнүн мә'насы илә ејнидир, лакин бизим дилимиздә мәчазлашараг, адама хас јахшы хүсусијјәтләрин мәҹмусуну билдирир. Дилдә узунмүддәтли «фәалијјәти» дөврүндә сөзләрин бу чүр јени мә'на кәсб етмәси тәсадүфи дејил, ганунаујғун һалдыр.

Араңдырмалар бу сөзләрин һәм дә семантик вә фәлсәфи маһијјәтини үзә чыхарыр:

а) Адам ҹисмән мөвҹуд олан ҹанлы варлыгдыр, конкрет мәфһумдур, әламәт вә кејфијјәти, сајы вә һәрәкәти илә сәҹијјәләнир. Инсан ҹисмән мөвҹуд дејил, мүҹәррәддир, әшјалыгдан узагдыр, адамы сәҹијјәләндирән бир сыра хүсусијјәтләрә тамамилә јаддыр.

б) Адам доғулур, ҹисмән јашајыр, фәалијјәт көстәрир, олуб мәһв олур. Инсан доғулмур, ҹисмән јашамыр, фәалијјәт көстәрир, олмур.

в) Адам олмаг үчүн доғулмаг кифајәтдир. Инсан олмаг адамын өз әлиндәдир, о, чох чәтиншмәлидир, бир чох адамлара махсус јахшы хүсусијјәтләри өзүндә ҹәмләшдирмәли, јашатмалыдыр.

г) Адам мүвәггәтидир, әлидир, кәлди-кедәрдир. Инсан узунөмүрлүдүр, мүгәддәсдир, әбәдидир.

г) Адам адамдан төрәјир, инсандан төрәмир. Инсан инсандан төрәмир, адамдан төрәјир.

д) Адам камилләшиб инсан олуб.

Дилимиздәки «Адам олмаг асандыр, инсан олмаг чәтин» мәшһур кәламы да мәһз бунлары тәсдиг едир.

ӘДӘБИ-БӘДИИ МАТЕРИАЛЫН МӘНИМСӘНИЛМӘСИНДӘ ФӘНДАХИЛИ ӘЛАГӘНИН РОЛУ

Нәби АҒАЈЕВ

Бакы шәһәри, 25 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Тә'лим просесинин оптималлашдырылмасы, шакирдләрә даһа дәрин вә мөһкәм биликин верилмәси дөврүмүзүн чох актуал проблемләриндәндир. Бунун үчүн ајры-ајры тә'лим фәнлинин хүсусијјәтиндән асылы олараг материалын шакирдләрә мәнимсәдилмәсиндә даһа сәмәрәли метод вә пријомлардан истифадә етмәк, мүәјјән принсипләри әсас көтүрмәк лазым кәлир. Belә принсипләрдән бири дә фәнләрарасы вә фәндахили әлагә принсипидир.

Педагожи әдәбијјатда фәнләрарасы вә фәндахили әлагәнин дидактик әһәмијјәти педагогларын диггәтини ҹәлб етмиш вә үмумиликдә лазыми шәкилдә ишыгландырылмышдыр (Бу барәдә даһа әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: М Меһдизадә, «Үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим-тәрбијә просесинин тәкмилләшдирилмәси јоллары», Бакы, Маариф. 1982). Биз бу мәгаләдә иш тәҹрүбәмизә әсасән фәндахили әлагәнин тә'лимдә әһәмијјәтинә даир мүәјјән фикир сөјләмәјә вә әдәби нүмунәләрлә әсасландырмаға чалышачағыг.

Әдәбијјат дәрсләриндә фәндахили әлагәнин мәнимсәмәјә тә'сирини гејд етмәздән әввәл мүәллимләрин диггәтини бу әлагәнин јаранмасынын психоложи әсасынын изаһына јөнәлтмәји фајдалы һесаб едирик. Фәндахили әлагәнин маһијјәти, әдәби-бәдии материалын мәнимсәдилмәсиндә онун ролуну баша дүшмәк үчүн психолокијадан һафизәнин хүсусијјәтини хатырламаг лазым кәлир. Belә ки, баш-бејнин бөјүк јарымкүрәләриндә јаранан мүвәггәти әлагәләр һафизәнин физиоложи механизмини тәшкил едир. Тә'лим материалыны — әдәби-бәдии фактлары хатырлатдыгда һәмин мүвәггәти рабитә бәрпа олунур, бунун нәтиҹәсиндә материал јада дүшүр. Тәҹрүбәмиздән белә гәнаәтә кәлирик ки, әлагәләрин дејилән елми әсасыны билмәк, дәрк етмәк тә'лим просесиндә мүәллимдән истифадәјә күчлү мараг доғурур вә ајры-ајры фактлары бир-бири илә мүвәффәгијјәтлә әлагәләндирмәјә зәмин јарадыр.

Фәнләрарасы әлагәни изаһ едән алимләр (П. Г Кулагин, М. Меһдизадә вә б.) бу әлагәнин ассосиасија әсасландығыны гејд едирләр. Бу фикри, бизҹә, фәндахили әлагәјә дә шамил етмәк олар. Belә ки, ајры-ајры фәнләрдә мүхтәлиф анлајышлар арасында јахынлыг, охшарлыг олдуғу кими бир фәннин мәзмуна дахил олан фактлар арасында да охшарлыг вә фәргли ҹәһәтләр вар Бу фактларын бир-бири илә әлагәләндирилмәси дә јухарыда дејилдији кими, ассосиасијаја әсасланыр. М. Меһдизадә һаглы олараг гејд едир: «...психологлар шакирдин «кечмиш тәҹрүбәси» дедикдә әсасән онларын әввәлләрдә өјрәнмиш олдуглары биликләри, «әлагә» дедикдә исә тәкҹә фәнләрарасы әлагәни дејил, һәм дә фәндахили әлагәни нәзәрдә сахлајырлар» (М. Меһдизадә. Үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим-тәрбијә просесинин тәкмилләшдирилмәси јоллары, 1982, сәһ. 167).

Ассосиасија дедикдә ики тәәссүрат арасында әлагәнин јаранмасы нәзәрдә тутулур («Үмуми психолокија» (проф. А. В. Петровскинин редакторлуғу илә), Бакы, 1982, сәһ. 290).

Бу да о демәкдир ки, көрүлән, ешидилән әшја, факт, баш бејин габығында мүәјјән из бурахыр, мүвәггәти әлагә јарадыр. Сонра она охшар, јахуд фәргли әшја көрдүкдә, сөз ешитдикдә һәмин мүвәггәти әлагә бәрпа олунур. Бөјүк рус физиологу И. П. Павлова көрә «бүтүн тә'лим мүвәггәти әлагәләрин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир — бу да дүшүнҹә, тәфәккүр, биликдир». Елә буна көрә дә ајры-ајры фәнләрин тәдрисиндә вә үмумијјәтлә, тә'лим просесиндә бу чүр әлагәләрин јарадылмасы [illegible] ассосиасија јүксәк гијмәтләндирилир.

М. Меһдизадә «Педагогическаја енсиклопедијадан иттибас едәрәк јазыр: «Ассосиасија шүурда биликләри, фикирләри әлагәләндирмәк, башга сөзлә десәк, објектив һадисәләрин ганунаујғун әлагәси формасында, варлығын әшја вә һадисәләринин гаршылыглы әлагәләринин шүурда инкасы олмагла тә'лим-тәрбијә просесиндә мүстәсна дәрәҹәдә әһәмијјәт кәсб едир. Билијин һәр чүр мәнимсәнилмәси, маһијјәт е'тибарилә, шакирдләрин әввәлки тәҹрүбәсинә дахил олан тәсәввүр вә анлајышларын јени өјрәнилмәкдә оланларла әлагәсинин (ассосиасијанын) јаранмасындан ибарәтдир. Мәһз она көрә дә тә'лим просесиндә јени өјрәдилән биликләри, әввәлдә өјрәниләнләрә бағламаг, онларын арасында охшарлыглары вә фәргләри ајдынлашдырмаг чох ваҹиб ҹәһәтдир. Јени материалларын әввәлләр өјрәниләнләрә нисбәтән охшарлығы ајдын олмаса онлар шакирдин һафизәсиндә гарышыг һалда галаҹаг вә гејри-дәгиг шәкилдә мәнимсәдиләҹәкдир. Јени тә'лим материалыны мәнимсәтмәнин ән мүһүм шәрти ону һәртәрәфли баша салмагдан, онун мөвҹуд әлагәләринин вә мүнасибәтләринин ајдын шәрһ етмәкдән ибарәтдир» (М. Меһдизадә. Үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим-тәрбијә просесинин тәкмилләшдирилмәси јоллары. Бакы, 1982, сәһ. 166).

Психологлар ассосиасијанын нөвләриндән данышаркән онун јахынлыг, охшарлыг вә зиддијјәт әлагәләринә көрә јахынлығыны гејд едирләр. Әлбәттә, буну тә'лим материалына да тәтбиг етмәк олар вә лазымдыр. Белә ки, тәбиәтдә мөвҹуд олан һадисәләр арасында јахынлыг, охшарлыг вә зиддијјәт әлагәси олдуғу кими инсан шүурунда онлар һаггында олан биликләр, тәсәввүрләр дә бир-бириндә дејиләнләр шәклиндә әлагәләндирилир. Бу-

Scanned with MOBILE SCANNER

түн психологларын келдији нәтиҹә будур ки, ассосиасијалар — мүвәггәти рабитә тә'лимдә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Көрүндүјү кими, сөһбәт тә'лим просесиндә јени вериләҹәк билијин әввәлләр газанылмыш биликләрә әсасланмасындан кедир. Бу әсасланма фәнләр арасында олдуғу кими, бир фәннин дахилиндә дә диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр. Әлбәттә, һәр фәннин спесифик хүсусијјәтләриндән асылы олараг әлагәләндирилмәли анлајышлары, фикирләри мүәјјәнләшдирмәк, онлар арасында әлагәләри—ассосиасијаны јаратмаг, һәмин фәнни тә'лим едән мүәллимин материалын мәзмунуна бәләдлијиндән вә педагожи усталығындан асылыдыр.

Башга тә'лим фәнләриндә олдуғу кими әдәбијјатдан тә'лимин мәзмунуну тәшкил едән әдәби-бәдии материалларын мәнимсәдилмәсиндә дә фәндахили әлагә әдәби фактларын, әдәбијјатшүнаслыг анлајышларынын, ајры-ајры дөврләрдә әдәбијјатда бәдии ифадәсини тапан проблемләрин, јазычы идејасынын шакирдләрә чатдырылмасына, даһа дәриндән өјрәдилмәсинә ассосиасија-әлагә олдугча мүсбәт тә'сир көстәрир.

Буну габагчыл әдәбијјат мүәллимләринин иш тәҹрүбәсиндә ајдын мүшаһидә етмәк олар. Мәсәлән: Бакынын Низами рајонундакы 12№-ли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими Афитаб Исмајылова X синифдә Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә» әсәрини тәдрис едәркән шакирдләрин диггәтини пјесдә ирәли сүрүлән халглар достлугу идејасынын үзәринә јөнәлдир. Мүәллим халглар достлуғу, хүсусилә Азәрбајҹан вә ермәни халглары арасында достлуғун бәдии ин'икасы әдәбијјатымызын актуал проблемләриндән олдуғуну шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг мәгсәди илә әсәрдәки образлары мүсаһибә јолу илә бир даһа хатырладыр; онларын диггәтини образларын адларына (Ејваз, Сона, Бахшы, Аллаһверди, Имамверди) јөнәлдир вә ашағыдакы суалла синфә мүраҹиәт едир:

— Азәрбајҹан вә ермәни халгларынын достлуғуна һәср олунмуш даһа һансы әсәрләрин адыны чәкә биләрсиниз?

Шакирдләрдән бири IX синифдә өјрәндикләри М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'рини, Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романынын адыны дејир. Афитаб мүәллимә суал-ҹаваб јолу илә һәмин әсәрләрин мәзмунуну хатырладыр, «1905-ҹи илдә» әсәриндә эксини тапан һадисәләрлә гаршылашдырыр, мүгајисәләр апартдырыр.

Мәс: О, шакирдләрин диггәтини «онларын јашајышы бир иди, ишләри бир, дәрдләри бир, севинҹләри бир, әмәлләри бир иди. Ушаглары бир јердә бөјүјүр, маллары бир јердә отлајыр, тојуглары бир һиндә јумуртлајырды» парчасынын үзәринә јөнәлдәрәк сорушур:

— Охудугумуз бу парчадан һансы нәтиҹәни чыхармаг олар?

Ш.—Бу сәтирләрдән ајдын олду ки, Аллаһверди илә Имамверди чох јахын достдулар, бир аилә кими јашајырлар. Онларын достлуғу исә өз нөвбәсиндә Азәрбајҹан вә ермәни халгларынын достлуғудур.

М. — Бу ики халг арасында достлуг М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'риндә неҹә ифадә олунур? Ким һәмин мисралары әзбәр сөјләјәр? Шакирдләрдән бири — ашағыдакы мисралары сөјләјир:

Ики јолдаш, ики гоншу бир вәтәндә һәмдијар,

Әсрләрлә өмр едиб сүлһ ичрә булмушкән гәрар...

М. — Бәс бу ики дост, гардаш халгын үз-үзә дајаныб вурушмасынын сәбәби нә иди?

Ш. — Бунун сәбәби чаризмин милли гырғын сијасәти иди.

М. — «Бејнәлмиләл» ше'риндә бу фикир неҹә дејилир?

Ш. — «Фитнеји — иблиси — мәл'ун олду накаһ ашикар...» мисрасыны охујур вә с. Көрүндүјү кими, «1905-ҹи илдә» әсәриндән мүәјјән фикир шакирдләрин нәзәринә чатдырылдыгда әввәлки (IX) синифдә өјрәдилмиш «Бејнәлмиләл» ше'ринин бурахдыгы тә'сир хатырладылыр, başга сөзлә, бејнин мүвафиг саһәси ојаныр, әввәлки тә'сирлә «Бејнәлмиләл» ше'ри нәтиҹәсиндә јаранан јени тә'сир («1905-ҹи илдә» әсәри илә әлагәдар) арасында әлагә-ассосиасија јараныр. Беләликлә, анлајышлар бир-бири илә әлагәләндирилир. Бу әлагә бәдии материалын мәнимсәдилмәсинә јахындан көмәк едир вә узун мүддәт јаддә сахланылмасы үчүн лазыми шәраит јарадыр.

Јери кәлмишкән, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин бәдии нүмунәләр арасында јарадылан әлагә шакирдләрин әдәби биликләринин бир неҹә истигамәтдә дәринләшдирилмәсинә вә мөһкәмләндирилмәсинә лазыми шәраит јарадыр, јахындан көмәк едир:

а) Шакирдләрә јени материал кими тәгдим олунан әсәрин (Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә» пјесинин) идеја мәзмунунун сәмәрәли өјрәдилмәсинә зәмин јарадылыр. Бу зәмин онларын диггәтини әсәр үзәринә јөнәлдир вә психоложи ҹәһәтдән ону мәнимсәмәјә һазырлајыр ки, бу да тә'лим ишиндә чох ваҹиб мәсәләдир. Белә ки, үзәриндә иш апармаг үчүн тәгдим олунан бәдии әсәри зәмин олмадан мәнимсәтмәк чәтиндир.

б) Јени вериләҹәк билијин (Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә» әсәринин идеја мәзмуну) әввәлләр өјрәдилмиш билијин («Бејнәлмиләл» ше'ринин, јахуд да Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романынын) идеја-естетик мәзмуну илә әлагәләндирилмәси (фәндахили әлагә) бејнәлмиләлчилик идејасынын, хүсусилә Азәрбајҹан вә ермәни халгларынын тарихи достлуғунун тәсвир вә тәрәннүмү Азәрбајҹан әдәбијјаты үчүн актуал мөвзу олдуғуну шакирдләрин нәзәринә бир даһа чатдырыр. Мәктәблиләр бу нүмунәләрин әлагәләндирилмәсиндән белә гәнаәтә кәлирләр ки, бу ики гоншу халг арасындакы сәмими достлуғун тәсвири, бу достлуғу дүшмәнчилијә чевирмәјә ҹәһд едән гара гүввәләрин тәнгид атәшинә тутулмасы, мүтәрәгги идејалары тәблиғ едән сәнәткарларын (мәсәлән, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ҹ. Ҹаббарлы вә б.) дүшүндүрән проблемләрдән бири олмушдур.

Нүмунә кими вердијимиз әлагә (фәндахили) шакирдләрин әдәбијјатшүнаслыға даир биликләринин дәринләшдирилмәсинә имкан верир. Белә ки, көстәрилән нүмунәләрдән ајдын олур ки, бәдии әсәр үчүн објект сечилән һәјат һадисәси ајры-ајры сәнәткар тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә ишләнә биләр: Јухарыда гаршылашдырылан әсәрләрин мөвзусу халглар достлуғудур, лакин М. Ә. Сабир «Бејнәлмиләл» ше'риндә һәмин мөвзуну лирик планда ишләмиш—мөвзудан алдығы тә'сири öз һиссләринин ифадәси кими вермишдир. Н. Нәриманов бу мөвзуну епик планда ишләмиш, Ҹ. Ҹаббарлы исә һәмин мөвзуну драматик жанрын тәләбләринә ујғун шәкилдә гәләмә алмышдыр. Әлбәттә, көстәрдијимиз вә тәһлил етдијимиз нүмунәләр арасында әлагә онларын арасындакы охшарлыг әламәтинә әсасән јарадылмышдыр. Шүбһәсиз, фәндахили әлагәни гаршылашдырылан анлајышлар арасындакы охшарлыгла мәһдудлашдырмаг олмаз. Әдәбијјат тәдрисиндә фәндахили әлагәдән мүхтәлиф истигамәтләрдә истифадә етмәк олар. Фәндахили әлагәнин истигамәтләри, фикримизчә, һәр шејдән әввәл, ассосиасијанын типләри илә шәртләшир. «Харичи аләмин һадисәләри арасындакы мүнасибәтләрин үч типинә мүвафиг олараг үч ассосиасија типи ајрылмышдыр: гоншулуг үзрә, охшарлыг үзрә, экслик үзрә ассосиасијалар.

Ассосиасијалар гејд олунан типләринин әсасында һәлә Аристотелин (е. ә. 384-322) ирәли сүрдүјү тәсәввүрләрин «бағланылмасынын» үч принсипи дајаныр» (Үмуми психолокија. проф. А. В. Петровскинин редакторлуғу илә. Бакы, 1982, сәһ. 299). Бу да һәгигәтдир ки, һадисәләр арасындакы мүнасибәтләр өз ифадәсини әдәбијјатда тапыр. Демәли, харичи аләм һадисәләри

Scanned with MOBILE SCANNER

арасындакы мүнасибәтләрин әдәбијјатда бәдии ифадәсинә мүвафиг олараг охшарлы, әкслик (зиддијјәт) үзрә әлагә јаратмаг нәинки мүмкүндүр, һәтта вачибдир. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, габагчыл әдәбијјат мүәллимләри һадисәләр, тәәссүратлар арасында олан мүнасибәтләрин әлагәләндирилмәсини мәнимсәмә үчүн фајдалы чәһәт һесаб едир вә дәрсдә она әмәл етмәјә чалышырлар. Мәсәлән, Бакыдакы 29№-ли орта мәктәбин габагчыл әдәбијјат мүәллими Земфира Сүлејманованын X синифдә мүшаһидә етдијимиз бир дәрсини мүхтәсәр дә олса нәзәрдән кечирәк. М. Һүсејнин «Абшерон» романы өјрәдилирди. Мә'лумдур ки, бу романда Бакы нефтчиләринин иш шәраитинин, мәишәт тәрзинин, фикир вә арзуларынын кениш тәсвири верилир. Ајдын олур ки, партија вә һөкуматимизин гајғысы нәтичәсиндә фәһлә синфи, о чүмләдән нефтчиләрин күзәраны, һәјат тәрзи јахшылашмыш вә фираван һәјат сүрүрләр. Уста Рамазан кими тәчрүбәли нефтчиләр әмәји сајәсиндә бөјүк нүфузә маликдирләр. Бу чәһәти шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг мәгсәдилә мүәллим А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсини хатырладыр.

М. — Ингилабдан әввәл нефтчиләрин һәјатындан бәһс едән һансы әсәрин адыны чәкә биләрсиниз?

Ш. — А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндә ингилабдан әввәл нефт саһәсиндә чалышан фәһләләрин ағыр һәјатындан бәһс едилир.

М. — «Мәктуб јетишмәди» әсәриндәки фәһлә Гурбанла «Абшерон» романындакы уста Рамазаны ким мүгајисә едәр?

Шакирдләрдән бири һәмин образлары иш шәраити, һәјат тәрзи, ичтимаи мөвгеји бахымындан гаршылашдырараг сәчијјәләндирир.

Мүәллим бу гыса мүсаһибәни јекунлашдырараг гејд етди ки, бу образларын һәр икиси (Гурбан, Уста Рамазан) нефтчи олмасына бахмајараг һәјат тәрзләри арасында кәскин фәрг вар, бир-биринин әксини тәшкил едир. Уста Рамазанын һәјат тәрзинин, ичтимаи мөвгејинин јүксәк олмасы вә с. јашадығымыз сосиалист чәмијјәтиндә әмәк адамына верилән јүксәк гијмәтин нәтичәсидир. Ингилабдан әввәл исә әмәк адамларына нәинки гајғы көстәрилмирди, әксинә онлара һәгарәтлә бахылырды. Гурбан кими милјонларла фәһлә бир парча чөрәк газанмаг үчүн ән ағыр зәһмәтә гатлашмалы олур, өз һәјатларыны тәһлүкә гаршысында гојурдулар. Чох заман бу да онларын фәлакәтинә сәбәб олурду. Гурбанын аиләсинә јаздығы мәктубун чатмамасынын сәбәби елә иш үстүндә онун фачиәли өлүмү олмушду.

Бизим заманымызда бунун әксинә олараг башга саһәләрдә олдуғу кими нефт саһәсиндә чалышан фәһләләр дә мүасир техники аваданлыгдан истифадә едәрәк раһат ишләјир вә әмәк мүвәффәгијјәти газанырлар. Дөвләтимиз онларын әмәјини олдугча јүксәк гијмәтләндирир. Һәмин мүәллимин сонракы дәрсини мүшаһидә заманы шакирдләрин чавабларындан биз белә гәнаәтә кәлдик ки, «Абшеров» романыны өјрәдәркән «Мәктуб јетишмәди» һекајәси илә јарадылан әлагә романын мәзмунунун мәнимсәдилмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Гурбанла Уста Рамазанын һәјат тәрзи, иш шәраити, адамлара мүнасибәти арасындакы зиддијјәт романын мәзмунунун дәрк олунмасыны, јазычы идејасынын баша дүшүлмәсини асанлашдырыр.

Демәк, әдәбијјат дәрсләриндә фәндахили әлагәдән истифадә шакирдләри фәаллашдырыр, бәдии материалын даһа дәриндән дәрк олунмасына көмәк едир.

РУС МӘКТӘБЛӘРИ ҮЧҮН VII СИНФИН «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ» ДӘРСЛИЈИ ИЛӘ ИШЛӘМӘЈӘ ДАИР МЕТОДИК ТӨВСИЈӘЛӘР

Надир АБДУЛЛАЈЕВ
педагожи елмләр намизәди, В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти,
Вагиф ГУРБАНОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Мә'лум олдуғу үзрә, бу дәрс илиндән республикамызда тә'лими рус дилиндә олан мәктәбләрин бүтүн синифләри (II—X синифләр) Азәрбајчан дили фәнни үзрә тәкмилләшдирилмиш вә ја јени јазылмыш дәрсликләрлә ишләмәјә башламышдыр. Һәләлик һәмин дәрсликләрлә ишләмәјә даир хүсуси методик вәсаитләрин олмадығыны нәзәрә алараг, бу саһәдә мүәллимләрә, һеч олмаса, гыса методик төвсијәләрлә көмәк көстәрмәјә еһтијач дујулур.

Бу мәгаләдә VII синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслији илә иш бә'зи мәсәләләринә тохунмаг мәгсәди гаршыја гојулмушдур.

Бундан әввәлки синифләрин дәрсликләриндә олдуғу кими, бу дәрсликдә дә параграфлар оху мәтнләри илә башланыр. Һәмин мәтнләр мөвчуд синфин луғәт минимумуна ујғун олараг сечилмишдир. Бунунла јанашы, һәм дә мәтнә аид суаллара вериләчәк чавабларда фәал луғәт еһтијатындан истифадә олунмасы нәзәрдә тутулмушдур. Шакирдләрин фәал луғәтинә дахил едиләчәк сөзләр үзәриндә фонетик, лексик, сөз јарадычылығы вә грамматик тәләбләр бахымындан тапшырыглар верилмишдир. Шакирдләрдә раван оху вәрдишләри формалашдырмаг үчүн оху мәтнләринин марағлы әсәрләрдән сечилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Бунларын бир һиссәси нәср, бир һиссәси исә нәзм парчаларындан ибарәтдир. Әлавә оху нүмунәләри [illegible], демәк олар ки, һәр [illegible] тә'лим мәтнләринин [illegible] билаваситә әлагәләндирмә[illegible] дәрслијин тәртибиндә принсипиал чәһәт кими јанашылмышдыр. Чалышма нүмунәләри әлавә мәтнә аид олса да, әсас мәтнин мүхтәлиф чәһәтләриндән мәнимсәдилмәсинә хидмәт едир. Бир сөзлә, дәрсликдә ејни бир параграфа дахил олан мәтн нүмунәләринин мәзмуну арасында ја мөвзу јахынлығы, ја да идеја јахынлығы олдуғуну көрмәк чәтин дејил. Дәрслик боју әсас тутулан бу принсип методик ишин апарылмасы үчүн дә фајдалыдыр. Ахы дәрс елә бир системдир ки, орада форма да, мәзмун да әлагә вә вәһдәтдә олмагла ирәлијә доғру һәрәкәт едән механизм кимидир.

Дејиләнләри конкрет мисалларла ајдынлашдырмаға чалышаг.

«Азәрбајчан дили һаггында» адлы биринчи параграфда С. Вурғунун Азәрбајчан совет ше'ринин лејтмотиви кими сәсләнән «Азәрбајчан» ше'риндән ики парча верилмишдир. Бунун ардынча луғәт, тәләффүз вә бә'зи сөзләрин јазылышына аид чалышмалар кәлир. Сонракы чалышма верилмиш мәтни диггәтлә охумағы вә мәзмунуну рус дилиндә данышмағы тәләб едир. Бурада Азәрбајчан дилинә даһи рус шаирләринин вердикләри јүксәк гијмәтдән сөһбәт кедир. Көстәрилир ки, партија вә һөкуматимизин аталыг гајғысы нәтичәсиндә инди

Scanned with MOBILE SCANNER

ана дилимиз өз инкишафынын чичәкләнмә дөврүнү кечирир. Бир гәдәр сонра С. Вурғунун мәшһур «Партијамыздыр» шеʼриндән ики бәндин ифадәли охусу үзрә иш апарылмасы тәләб олунур. Көрүндүјү кими, бурада әсас мәтнлә мүәјјән бир мәнтиги рабитә, бағлылыг вар; белә ки, јухарыда дилимизин чичәкләнмәсинә партијамызын көстәрдији гајғыдан сөһбәт кедирсә, демәли, бу дилдә партијамызын шәрәфинә шеʼр сәсләнмәси тәбии шәкил алмалыдыр. Бәс һәмин параграфын материалында «Бизә сүлһ лазымдыр» адлы парчанын әсас мәтнин мәзмуну илә нә әлагәси вар? Бу суала белә чаваб вермәк олар: 3-чү чалышманын мәтниндә партија вә һөкумәтимизин бүтүн дүнјада сүлһ сијасәти јеритмәсиндән данышылыр. Бу сијасәт ејни заманда милли мәдәнијјәтләрин јүксәлмәсини тәʼмин едир. Демәли, рус дилиндә верилмиш һәмин мәтнин Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмасы бу мәсәләдә нәзәрдә тутулмушдур.

Беләликлә, ајдындыр ки, ејни бир параграфда верилмиш мәтнләрин һеч бири тәсадүфи характер дашымыр.

Икинчи параграфда «Вәтәнимиз» адлы мәтн верилмишдир. Орада Азәрбајчан габагчыл республикалардан биринә чеврилмиш көзәл дијар кими тәсвир вә тәрәннүм олунур, партијамыза миннәтдарлыг дујғулары өз ифадәсини тапыр. Бунун ардынча бир нечә лүғәт-орфографик чалышмадан сонра С. Рүстәмин мәшһур «Азәрбајчана кәлсин» шеʼри верилир (чалышма кичик). Бу да тәсадүфи дејил. Һәмин шеʼр әсас мәтни тамамламаға хидмәт едир. Бурада һәм структур чәһәтдән мәтнләрарасы әлагә јарадылмыш, һәм дә идеја чәһәтдән шакирдләрдә коммунист мәʼнәвијјатыны формалашдырмаг вәзифәсинә әмәл олунмушдур.

Үчүнчү параграф «Севимли мүғәнни» мәтни илә башланыр. Бурада Рәшид Беһбудовла бир мәктәбдә кечирилмиш көрүшдән бәһс олунур. Шакирдләрдән бириси чыхыш едиб көстәрир ки, Р. Беһбудов бүтүн дүнјада мәшһур мүғәнни кими танынмышдыр. О, өз маһнылары илә инсанлары гардашлыға, достлуға, сүлһә сәсләјир. Ејни заманда гејд олунур ки, Рәшид Беһбудов партија, Вәтән, ана һаггында Азәрбајчан маһныларынын ән көзәл ифачысы кими дә мәшһурдур.

Әсас мәтнин охусундан сонра суалларын үмуми мәзмунуна даир суал-чаваб апарылмасы тәләб олунур. Бурада һабелә мәтнин лүғәт тәркибинә аид ики чалышма нүмунәси дә верилир. Бундан сонра исә «ифадәли охумағы өјрәнин» тәләби илә башга бир чалышма кәлир. Бу чалышманын мәтни Әнвәр Әлибәјлинин «Азәрбајчан» шеʼридир ки, онун ады әсас мәтндә чәкилмишдир. Ән нәһајәт, параграфын сонунда, Азәрбајчан дилинин практик чәһәтдән гуввәли биләнләр үчүн нәзәрдә тутулмуш «Ана үрәји» адлы бир мәтнин рус дилиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмәк тәләби гаршыја гојулур. Бу чалышманын мәтни В. И. Ленинин кәнчлик илләриндә јаздығы бир мәктубундан көтүрүлмүшдүр. Бурада Владимир Илич өз анасына бәсләдији мәһәббәти ифадә едир. Көрүндүјү кими, сонунчу мәтнин дә мәзмуну «Севимли мүғәнни» мәтниндә бәһс едилән мәсәләләрлә бир идејада бирләшир вә онлары һәм мөвзу вә һәм дә идејача тамамламыш олур.

Бүтүн бунларла әлагәдар олараг мүәллимләрә мәсләһәтимиз будур ки, дәрсин мәрһәләләринин мөһкәм әлагәсини јаратмагда китабын мәтнләрарасы мәнтиги бағлылығынын вердији тәбии имкандан јүксәк сәвијјәдә истифадә етсинләр.

Дәрслијин әсас оху мәтнләри вә әлавә мөвзулар илин ајларына вә фәсилләринә ујғун дүзүлмүшдүр. Белә ки, оху мәтнләриндә тәсвир олунан һадисәләрин мәзмуну илә дәрсин кечиләчәји ајын, күнүн заманына көрә ујарлығы нәзәрдә тутулуб. Бу, она көрә белә едилиб ки, мүәллим тәшкил етдији дәрсләри

...ң һәјатла, коммунизм гуручулуғу илә әлагәләндирә билсин.

Габагчыл мүәллимләримизин тәчрүбәсиндә дәфәләрлә мүшаһидә етмишик ки, пајыз ајларында онлар дәрсдә тахыл, памбыг, үзүм вә с. кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын јығымы вәзијјәтиндән сөһбәт ачырлар. Бу дәрсликдә «Пајыз», «Даһа пајыздыр», «Мәним мүәллимләрим» «Севил Газыјева кимдир?» мәтнләринин пајыз ајларына; «Шанлы Совет Ордусу», «Нөвбәдәјәм, анажан», «Илк гар» вә с. кими мәтнләрин гыш ајларына; «Севимли бајрам», «Кәндимиз», «Абшерон бағлары», «Гәләбә бајрағы», «Зәфәр бајрамы», «Һеч ким унудулмур» мәтнләринин исә дүзүлүш ардычыллығына көрә јаз ајларына дүшмәси педагожи тәләбләрә тамамилә ујғундур.

Мәʼлумдур ки, икинчи дил дәрслији даһа мараглы мәтнләрә вә гурулуша малик олмасы илә фәргләнмәсә, тәʼлимдә истәнилән мүвәффәгијјәти газанмаг чәтиндир. Мәһз бу бахымдан VII синфин дәрслијиндә ән мәшһур адамлар һаггында јазылмыш көзәл мәтн нүмунәләриндән дә истифадә олунмушдур. Мәсәлән: «Гачаг Нәби», «Чаваншир», «Үзејир Һачыбәјов», «Мустафа Топчубашов», «Сәмәд Вурғун», «Иван Кожедуп», «Меһди Һүсејнзадә», «Фикрәт Әмиров» вә с.

Рус мәктәби шакирдләринин әксәријјәти дәрсликдә гаршылашдыглары шеʼр парчаларындан бир чохунун дилләр әзбәри олдуғуну билир. Она көрә дә бунлары өјрәнмәјә бөјүк һәвәс көстәрирләр. Мүғәнниләримизин ифасында тез-тез ешидилән «Азәрбајчан», «Азәрбајчаным», «Азәрбајчана кәлсин», «Доғма дијар», «Бура Гафгаздыр», «Бакынын ишыглары», «Бизим дағларда», «Ај Гачаг Нәби», «Сәһәр-сәһәр», «Нахчываным», «Гарабағ», «Бакы», «Кәндимиз» вә с. маһныларын мәтнләриндән ибарәт бу шеʼрләр шакирдләри практик дилә јијәләндирмәк чәһәтдән дә әлверишлидир. Мүәллимләрә мәсләһәтимиз будур ки, шакирдләри белә шеʼрләри ифадәли охумаға вә әзбәрләмәјә һәвәсләндирмәк үчүн өз педагожи маһарәтләриндән максимум истифадә етсинләр.

Дәрсликдә грамматик материаллары сечәркән тәʼлим дилинә (рус дилинә) әсасланмаг принсипинә истинад едилмиш вә онларын дүзүлүшү ардычыллығында мүәјјән систем көзләнилмишдир.

Адәтән икинчи дилә аид дәрсликләрдә грамматика үзрә нәзәри материаллара аз јер верилир; дили даһа чох практик истигамәтдә өјрәтмәк, шакирдләрә охујуб анламағы, охујуб данышма, фикри ифадә етмә үзрә бачарыг вә вәрдишләр мәгсәди гаршыја гојулур. VII синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијинин тәртибиндә дә бу принсипи көзләмәјә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Мүәллимләримиздән бир чоху белә һесаб едир ки, рус мәктәбиндә тәһсил алан шакирдләрдән Азәрбајчан дили үзрә минимум нәзәри һазырлыг тәләб олунмалыдыр. Ахы шакирд хәбәри чүмләнин әввәлиндә, мүбтәданы исә ахырында ишләтмәклә нитг гүсурларына јол верирсә, онун грамматик материаллардан нәзәри чәһәтдән баш чыхармасы кимә лазымдыр. Мәһз бу идејаја ујғун олараг дәрсликдә үмумиләшдиричи суал вә тапшырыглар «нәјәсә нүмунә көстәр» тәләбләринә ујғун гурулмушдур.

Мәʼлумдур ки, дәрсдә мүсбәт әһвал-руһијјә јаратмаг тәʼлимдә оптимал нәтичәләрә наил олмағын әсасыны тәшкил едир. Бунун үчүндүр ки, дәрсликдә јери кәлдикчә јумор вә ләтифәләрдән нүмунәләр верилмишдир. Бунлардан әлавә, даһа мараглы парчаларын магнитофона јазылмасына вә синифдә сәсләндирилмәсинә наил олмаг лазымдыр. Мүәллимләр нәзәрә алмалыдырлар ки, белә шух нитг парчалары даһа чох диалог шәклиндә гурулдуғундан шакирдләрдә фәннә күчлү мараг ојадыр, онлары синифдәнхарич материаллары сәрбәст охумаға һәвәсләндирир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Дәрсликдә 10 мәтни синифдәнхаричи оху материалы кими өјрәтмәк нәзәрдә тутулмушдур. Бунлардан нә вахт истифадә едилмәси мүәллимин өз ихтијарына верилир. Һәр һалда мүәллим һәмин мәтн парчаларынын охунмасыны әввәлчәдән планлашдыра да биләр (тә'лим материалы дили практик чәһәтдән гүввәтли билән шагирдләр үчүн азлыг едәндә, оху материалы, јахуд рүблүк тапшырыг кими вә с). Лакин мәгсәд бирдир: һәмин материаллар шагирдләрә охудулмалы вә онларын мәзмуну үзрә мүвафиг иш апарылмалы, нәтиҹә е'тибарилә шагирдләрин бу саһәдәки бачарыглары да гијмәтләндирилмәли вә дәрс илинин сонунда үмумиләшдирилмәлидир.

Дәрслијин структурундакы һәр бир дидактик тәләб мүәјјән мәгсәд вә вәзифәләри һәјата кечирмәк үчүн нәзәрдә тутулуб. Чалышмаг лазымдыр ки, һәмин тәләбләрин истигамәтләндији објект сәһв салынмасын. Конкрет демиш олсаг, диференсиасија принсипинә көрә «улдузчуглу чалышма» нүмунәләринин јеринә јетирмәк гүввәтли шагирдләр үчүндүр; одур ки, бунларын ичрасы зәиф шагирдләрдән тәләб олунмамалыдыр.

●

Синифдәнхаричи вә мәктәбдәнкәнар иш

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ҮЗРӘ ОЛИМПИАДАЛАРЫН ТӘШКИЛИ

Әфшан РӘҺИМОВА,
педагожи елмләр намизәди,
Вәли ГАРАШОВ,
Азәрбајҹан ММТИ-нин кабинет мүдири

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә көстәрилмишдир: «Совет мәктәбинин ән мүһүм вә даими вәзифәси бөјүмәкдә олан нәслә елмләрин әсаслары үзрә дәрин вә мөһкәм биликләр вермәк, һәмин билИкләри тәҹрүбәдә тәтбиг етмәк вәрдишләри вә бачарығы ашыламаг, материалист дүнјакөрүшү формалашдырмагдыр».

Мәктәбләрдә тә'лим-тәрбијә ишләринин кејфијјәтинин јүксәлдилмәси, шагирдләрин јарадыҹы габилијјәтләринин, тәфәккүр фәалијјәтинин инкишафы үчүн габагҹыл педагожи коллективләр даим ахтарышларда олур, тә'лим үсулларыны тәкмилләшдирир, мараглы тәдбирләр һәјата кечирир, мүхтәлиф фәнләрә аид рәнкарәнк синифдәнхаричи ишләр тәшкил едир, һәр дәрсин тә'лим, тәрбијә вә инкишафетдириҹи функсијасыны нәзәрдә тутан оптимал үсул вә пријомлардан истифадә едирләр.

Республикамызда һәр ил рус дили, ријазијјат, кимја, физика, тарих үзрә фән олимпиадаларынын кечирилмәси бу саһәдә апарылан чох әһәмијјәтли, фајдалы тәдбирләрдән һесаб олунур. Тә'лимин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајан бу билик јарышы шагирдләрин әлавә әдәбијјата мүраҹиәт етмәләринә, мә'лумат диапазонларыны кенишләндирмәләринә, онларда практик бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасына имкан јарадыр. Һәр ил үмумтәһсил мәктәбләринин әксәријјәтиндә олимпиада тәдбирләринә чох мәс'улијјәтлә јанашылыр. Габагҹыл педагожи коллективләр бу вә ја дикәр фәннә даһа чох мараг көстәрән шагирдләри сечир, ил боју онларла иш апарыр.

Фән олимпиадаларынын кечирилмәси һәмин фәнләрә шагирдләрин марағыны күчләндирир, мүәллимләрдә тәдрисин кејфијјәти үчүн мәс'улијјәтли мүнасибәт јарадыр.

Үмумијјәтлә, олимпиада мүәјјән фән үзрә шагирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин нүмајиш етдирән јарыш демәкдир. Бу јарыш јалныз биринчилик әлдә едәнләр, јер газананлар үчүн дејил, олимпиадада өз гүввәсини сынамаға чан атан бүтүн шагирдләр үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

1945/47-ҹи тәдрис илләриндә рајонларда әдәбијјат вә Азәрбајҹан дилиндән дә олимпиадалар тәшкил едиләрди. Бу тәдбир о заман јухары синиф шагирдләриндә бөјүк мараг доғурарды. Тәәссүф ки, сонралар бу ән'әнә унудулду. Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат үзрә олимпиадалары мүсабигә јазылары әвәз етди. Бу мәгаләдә мүсабигә иншаларынын рол вә әһәмијјәтини азалтмаг фикриндә дејилик. Лакин е'тираф едәк ки, олимпиада мүәјјән фәни үзрә билик, бачарыглары објектив, әјани нүмајиш етдирмәк васитәсидир вә һеч бир мүсабигә јазысы— «гијаби иншалар» ону әвәз едә билмәз.

Республикамызда Азәрбајҹан дили үзрә синифдәнхаричи ишләрә, олимпиадалара мараг көстәрән, бу саһәдә көзәл иш тәҹрүбәләри олан мәктәбләр чохдур. М. Әбдүлов «Азәрбајҹан дили үзрә синифдәнкәнар ишләр» адлы методик төвсијәсиндә гејд едир ки, 1973-ҹү илдә Бакынын Киров рајонунда Азәрбајҹан дили үзрә олимпиада кечирилмиш вә нәтиҹәләри севиндириҹи олмушдур. Чүнки ил боју Киров рајону мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили үзрә радиоверилишләринин һазырланмасы, дәрнәк мәшғәләләринин сәмәрәли тәшкил едилмәси, диспутларын, тематик конфрансларын кечирилмәси, «Азәрбајҹан дили» адлы бүллетенләрин һазырланмасы, ана дилиндән инша-мүсабигәләрин кечирилмәси вә с. мәктәблиләрин олимпиадаја һазырлашмаларынын илкин мәрһәләләри иди.

Республикамызда Азәрбајҹан дили фәнни үзрә олимпиадаларын һәр ил мүнтәзәм олараг кечирилмәси ваҹиб бир мәсәлә һесаб едилмәлидир. Јахшы олар ки, Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы Азәрбајҹан дили фәнни үзрә олимпиадаларын кечирилмәси һаггында мүвафиг гәрар гәбул етсин. Олимпиаданын кечирилмәсинә аид әсаснамә һазырланыб чап едилсин.

Азәрбајҹан дили үзрә олимпиаданын тәшкилиндә әсас мәгсәд—ана дилиндән шагирдләрә верилмиш биликләри мөһкәмләндирмәк, бу биликләрин дәринлији, әһатәлији сәвијјәсини ашкара чыхармаг, мәктәблиләри билкләрә мүстәгил јијәләндирмәјә һәвәсләндирмәк, Азәрбајҹан дилинин инҹәликләри вә зәнкинлији һаггында онларда ајдын тәсәввүр јаратмаг, дилдән мәгсәдәујғун истифадә едә билмәк бачарыг вә вәрдишләри формалашдырмагдан ибарәтдир. Бундан башга, ана дили үзрә олимпиада шагирдләрин дүнјакөрүшүнү, ити дүшүнмәк габилијјәтини, ағли чевиклијини дә ашкар едир. Билик јарышы һәр бир мәктәблијә өз гүввәсини сынамаға имкан верир. Бир сөзлә, бу күтләви јарыш шагирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирилмәси мәгсәдини күдүр.

Олимпиада үчүн тапшырыглары ашағыдакы принсипләр әсасында сечмәк олар:

а) тапшырыглар Азәрбајҹан дили үзрә програмын мәзмунуна, тәләбләринә ҹаваб вермәлидир; б) онларын јарадыҹы вә тәрбијәви характердә олмасына диггәт јетирилмәлидир; в) материаллар олимпиаданын кечирилдији илдәки тарихи һадисәләрлә әлагәләндирилмәлидир.

Олимпиада үчүн, башлыҹа олараг, ашағыдакы нөвлү тапшырыглар тәртиб етмәк мәсләһәт көрүлүр:

1) шагирдләрин әдәби тәләффүз вәрдишләрини, мәтни ифадәли охумаг вә ше'рин мәзмунуна ујғун ин-

Scanned with MOBILE SCANNER

тонасијә сечмәк, рабитәли мәтндә мәнтиги вурғуја риајәт етмәк, һәмчинс үзвлү, хүсусиләшмиш үзвлү, ...авәли чүмләләрдә дүзкүн интонасијаны көзләјә билмәк бачарыгларыны ашкар етмәјә имкан верән тапшырыглар;

2) һәр һансы објект, һәр һансы мөвзу һаггында (шакирдләрә мә'лум олан) јазылы вә шифаһи олараг фикир јүрүтмәк габилијјәтләринин мүәјјәнләшдирмәјә имкан верән јарадычы характерли тапшырыглар;

3) мәтнләри үслубча фәргләндирмәји, үслуби чизкиләри сечмәји вә јазылары редактә едиб тәкмилләшдирмәји тәләб едән тапшырыглар;

4) шакирдләрин грамматик билијини, вәрдиш вә бачарыгларыны мүәјјәнләшдирмәкдә әһәмијјәтли олан тапшырыглар;

5) шакирдләрин орфографик савадыны вә лүғәт еһтијатынын зәнкинлијини мүәјјән етмәјә имкан верән тапшырыглар вә с.

Олимпиадада, мәсәлән, шакирдләрин тәләффүзүнү јохламаг үчүн мәктәб програмына дахил олмајан бир ше'р парчасыны әзбәр сөјләмәји вә ја бир бәдии парчаны охумағы, даһа сонра һәр һансы ситуасијаја ујғун диалоқи вә моноложи нитгә аид нүмунәләр тәртиб етмәји, верилмиш гүсурлу мәтни редактә етмәји вә тәкмилләшдирмәји, тәмсил, шәкил, гысаметражлы филм үзрә вә ја тәклиф едилән мөвзуда инша јазмағы, бурахылмыш һәрфләри артырмагла сөзләри көчүрмәји, грамматик характерли тапшырыглары јеринә јетирмәји вә с. тәклиф етмәк олар.

Азәрбајчан дили үзрә олимпиадалар да, башга фәнләр кими, үч мәрһәләдә кечирилмәлидир: 1) мәктәб үзрә олимпиадада галибләр мүәјјәнләшдирилмәли; 2) рајон билик јарышына көндәрилмәлидир; 3) рајон олимпиадасынын галибләри исә республика олимпиадасында иштирак етмәк һүгугу газанмалыдырлар.

Олимпиадада шакирдин сөјләдији ше'рин идеја-бәдии дәјәринә, бәдии нүмунәнин олимпиаданын мөвзусуна ујғунлуғуна, әдәби тәләффүз нормаларына шакирдин риајәт етмәсинә, ифадәли оху вәрдишләринә онун нә дәрәчәдә јијәләнмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Мәсәлән, бу ил республикамызда рус дили үзрә кечирилән олимпиаданын мөвзусу совет адамларынын сүлһ уғрундакы мүбаризәсинә, халглар арасындакы достлуға, һуманизм идејаларынын тәблиғинә һәср олунмушдур. Олимпиада тапшырыглары да бу мөвзулара ујғун сечилмишди.

Азәрбајчан дили үзрә олимпиада да (1985/86-чы илләр үчүн) совет халгларынын сүлһ уғрундакы мүбаризәсинә, халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик һиссләринин тәблиғинә һәср олуна биләр.

Ашағыда VIII синиф шакирдләри үчүн олимпиада тапшырыгларына аид тәхмини нүмунәләр веририк.

1. а) Севдијин бир ше'ри сөјлә.

б) Верилмиш ше'р парчасынын мәзмунуна ујғун интонасија сеч вә ифадәли оху:

Мән севирәм
Дәниз кими, торпаг кими бүтөвлүјү,
Милләт кими, бајраг кими бүтөвлүјү,
Јохса күндә бир сифәтдә олашлара
инанмырам.
Каһдан нала, каһдан мыха чаланлара
инанмырам.
Һәтта белә ән мүгәддәс јаланлара
инанмырам.
Ганфет кими ширин-шәкәр сөһбәтләрә
Каһ бүзүшән, каһ ачылан һөрмәтләрә,
Мәрдлијини динчә гојан кишиләрә,
Арвад кими кичә олан кишиләрә,
Нә достлуғу, дүшмәнлији билинмәјән
вүчудлара,
Мәһәббәти микроскопла көрүнмәјән
вүчудлара,
Јахшылыгла јаманлығын арасында
гурдаланан мәхлугларa,
Грам-грам, гәпик-гәпик хырдаланан
мәхлуглара,
Һеј пусгуда дуранлара, һавадан нәм
чәкәнләрә,
Үздә дағла көрүндүмү, аста дибә
чөкәнләрә
Күләк кими каһ о јана,
каһ бу јана әсәнләрә
инанмырам.
Кимлә кәлди тез дуз-чөрәк кәсәнләрә
инанмырам.
(Ч. Новруз.)

в) Ашағыдакы нәср парчасыны ифадәли оху вә нағыл ет!

«О вәчд удгунду. Јенидән аһәстә-аһәстә давам етди.
— Анам, јурдум, доғма Азәрбајчаным, мәни бағышла... Сәнә аз фајда вердим; аз јашадым, тез өлдүм!— дејиб галхды вә фәршин учуну галдыраг торпағы өпдү.
— Өпүнүз, сәчдәјә гапаныб һамыныз бу торпағы өпүнүз! Бизим әзәли вә әбәди билијимиз будур...
Мән ону гучагламарг јериндә узандырдым...
— Сакит ол, Азад, өзүнү үзмә, гардашым!— дедим.
Өзүм дә билмәдән көзүмдән сүзүлән јаш дамчылары онун алнына дүшдү. О, кирпикләрини галдырыб көзүмә бахды вә јенә дә күлүмсәди...».
(М. Ибраһимов. «Азад» һекајәсиндән.)

2. а) Ашағыдакы тәмсил әсасында нағыл-һекајә јаз! Сонра тәмсилин идејасыны, мүәллифин охучуја чатдырмаг истәдији фикри јазылы шәкилдә шәрһ ет!

Јејилмәјән кәпәнәк галдырды папағыны,
Һөкм илә јерә вурду гәзәбдән ајағыны.
«Јејилән-јејилмәјән» фәрг гојмаг нә демәкдир?
Бизи бир көзлә көрүн,
Кәпәнәк кәпәнәкдир.
(Һ. Зија.)

б) Верилмиш шәкилләрдән бири үзрә вә гысаметражлы филм әсасында рә'ј-инша јаз (3—4 сәһифәлик).

3. Ашағыдакы мәтнләрин вә ја чүмләләрин һансы үслубда олдуғуну мүәјјәнләшдир. Еһтијач варса, үзәриндә редактә әмәлијјаты апар:

а) «Мән 1970-чи илдә Бакы шәһәриндә анадан олмушам. Мән 1977-чи илдә I синфә дахил олмушам».

б) Әшјанын мигдарыны вә сырасыны билдирән нитг һиссәсинә сај дејилир.

в) «Мән бир Чинар танызырам, поемија чинары... Көкү минбир телләрлә ана торпаға бағлы, голлу-будаглы, зәррин шәфәгләрилә көјләр алтында доғма јурда нур чиләјән, күнәшин синәсиндән күч вә гүдрәт алан, көзәллији илә көнүлләри сеһрләјән чинар...».

г) «Рөвшән әввәл көзләринә инана билмәди. Сағ ахурдакы атын чијинләриндә ики дәнә ганад варды. Онун да ганадлар алов кими јаныр, гызыл кими парылдајырды».

д) «О, өзүнү мусиги аләминдә камал истедад сајан бајгушун јанына кәлди вә сәсини јохлатмаг истәди. Бајгуш ону диггәтлә динләјиб сәнәткар олдуғуну деди вә нағмакар бүлбүлү хорә јазды».

4. Ашағыдакы нүмунәләрдә нөгтәләрин јеринә лазым олан һәрфләри артыр, нәзәрдән гачырылмыш дурғу ишарәләрини ишләт, синтактик тәһлил ет (шәрти ишарәләрлә).

а) Онунчун өјрәтдим ки, әзизим бу сәнәтә
Бир күн сәнә әл атыб дүшмәјим хәч...әтә.

б) К. Маркс јазмышдыр: «Әмәк һәјат ла..пасына јаначаг төкүр, дүшүнчә исә ону јандырыр».

в) Бәшәрин ин..даны, ешги, үрәјә,
Зеһни, дүшүнчәси, фикри, диләјә
Бүтүн јер үзүнүн хош ка..чәјә
Һәр зөвгү, с..фасы — партијамыздыр.
(С. Вурғун)

5. Ашағыдакы сөзләрин лүғәви мә'насыны јазылы изаһ ет, гаршысында синонимини јаз.

мүшаһидә етмәк
истиғлалијјәт
музакирә етмәк
мүсаһиб
исте'дад
нәнәмијјәт
е'тираф етмәк
тәшәххүс
тәкәббүр

9 вә 10-чу синифләрин шакирдләри үчүн дә бу типли, лакин нисбәтән чәтин тапшырыглар сечмәк олар.

Шүбһәсиз, Азәрбајчан дили үзрә олимпиадаларын кечирилмәси доғма дилә шакирдләрин марағыны даһа да күчләндирәр, мәктәблиләрин мөһкәм вә дәрин биликләрә јијәләнмәсинә, онларда дил һадисәләринә һәссас мүнасибәт јарадылмасына, онларын јазылы вә шифаһи нитгинин инкишафына әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир көстәрәр.

Scanned with MOBILE SCANNER

ШАКИРДЛӘРИН КОММУНИСТ ТӘРБИЈӘСИНДӘ МҮҺҮМ ВАСИТӘ

Кәмалә ҺАЧЫЈЕВА
Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин баш мүәллими, педагожи елмләр намизәди

Зенфира ЧӘФӘРОВА
һәмин кафедранын мүәллими

Коммунист Партијасынын вә Совет дөвләтинин көркәмли хадими Н. Нәриманов 1899-чу илдә Кәнчәдә М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» пјесинин тамашаја гојулмасы мүнасибәтилә тамашачыларын гаршысында сөјләдији нитгдә демишдир: «Бу ахыр вахтда комедија чыхартмагдан әсл мәгсәд тәрбијәдир. Инсан чох вахт өз зиндәканлығында өзүнүн вә ја гејри-шәхсин гүсурларыны көрмүр вә јаныни һисс етмир. Амма комедија чыхаранда буналарын һамысыны көрүб јахшыны јамандан сечир вә мүмкүн олан гәдәр чалышыр ки, јаман сифәтләри өзүндән рәдд етсин». (Мәгаләләр вә нитгләр, 1-чи чилд, Бакы, 1971, сәһ. 32). Н. Нәриманова көрә «комедија зиндәканлығын аjнасыдыр», театр һәмишә ушаглар үчүн, һәм дә бөјүкләр үчүн бир нөв мәктәбдир.

Һәгигәтән, драматик әсәрләрин сәһнә тәчәссүмү онун тәрбијәви тә'сир күчүнү даһа да артырыр. Буна көрә дә мәктәблиләрин мә'нәви тәрбијәсиндә сәһнә әсәрләринин имканларындан сәмәрәли истифадә етмәк лазымдыр. Буна наил олмаг үчүн илк нөвбәдә педагожи коллективләрин, хүсусилә әдәбијјат мүәллимләринин драм коллективләри илә әлагәси кенишләндирилмәли, синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдә бу саһәјә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр сәһнә әсәрләринә тамаша етдикдән сонра онларын мүзакирәси тәшкил едилсин. Шакирдләрин бәдии естетик зөвгүнүн вә нитг мәдәнијјәтинин зәнкинләшмәсинә, әсәрин идејасыны, сәнәткарлыг хүсусијјәтини даһа дәриндән мәнимсәмәјә наил олмаг үчүн Кировабад шәһәринин бир чох мәктәбләри шәһәрин театрлары илә мөһкәм әлагә сахлајырлар. Апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, мәктәб илә театрын бирка мәгсәдјөнлү тәчрүбәләри тамашачы-шакирдләрин һәртәрәфли инкишафы үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Бәдии образларын һәрәкәти, данышыглары, сәһнә диалогу образларын характеринин ачылмасына, сәчијјәләндирилмәсинә вә с. көмәк едир. Мә'лум олдуғу кими, орта мәктәбин әдәбијјат програмында М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр», Һ. Чавидин «Сәјавуш», Ч. Чаббарлынын «Алмаз», С. Вурғунун «Вагиф», рус әдәбијјатындан Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» дүнја әдәбијјатындан В. Шекспирин «Һамлет» әсәрләринин тәдриси мәсләһәт көрүлүр. Бу әсәрләр мүхтәлиф синифләрдә тәдрис олунур. Буна бахмајараг театрын репертуарында олан әсәрләрә VIII—X синиф шакирдләринин һамысы тамаша едир. Һәр ил јени театр мөвсүмүндә сәһнәдә ојнанылачаг тамашалар мәктәбләр тәрәфиндән өјрәнилир вә бундан сонра мүвафиг гајдада иш апарылыр.

Белә ки, програм үзрә өјрәнилән әсәрләрин коллектив тамашасы вә кениш мүзакирәси өн плана чәкилир. Театр тамашасындан сонра әсәрин мүзакирәси кечирилир. Тамашаларда мөвзу мүхтәлифлији, жанр вә үслуб зәнкинлији, тәнгид вә тәрәннүм һәдәфләри вә с. барәдә шакирдләрин мүлаһизәләри динләнилир, лазым олан бә'зи мәсәләләр барәдә мүәллимләр мүвафиг изаһатлар верирләр. Мүзакирәләр бә'зән театрын әмәкдашлары, актјорлары илә бирликдә дә тәшкил олунур. Шәһәрин 4, 39, 44 нөмрәли орта мәктәбләриндә апарылан мүзакирәләр бу бахымдан даһа марағлы олмушдур.

«Алмаз» пјесинин тамашасына бахдыгдан сонра онун мүзакирәсиндә шакирдләр пјеси һәм әдәби әсәр, һәм дә сәһнә сәнәти илә әлагәдар тәһлил етмишләр, һәмин мәктәбләрин әдәбијјат мүәллимләриндән М. Исмајылова, К. Фәттаһи, Е. Һәсәнова, Б. Ашурова театр коллективи илә әмәкдашлыг саһәсиндә даһа зәнкин тәчрүбә газанмышлар. Бу сәмәрәли ишдә республиканын халг артистләри Ә. Аббасов, М. Бурчәлијев, Р. Вејсәлова, әмәкдар артистләр С. Мустафајева, Ф. Бәдәлбәјли, З. Баратзадә, Ф. Гасымов вә башгаларынын фәалијјәти фајдалы олмушдур. Онларын шакирдләрә вердикләри төвсијәләр, ибрәтамиз нәсиһәтләр, сәһнә әсәрләри, актјорлар һаггында сөјләдикләри хатирәләр јахшы тә'сир бағышлајыр.

Шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн кенишләндирилмәсиндә «Зәррабы» Низами поезија театры мүстәсна рол ојнајыр. Јени јаранмыш бу театр бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Һәмин театры Низами әсәрләринин тәдрис театры да адландырмаг олар. Онун бүтүн тамашалары ејни заманда мәктәблиләр үчүн нәзәрдә тутулур. Бу тамашалар васитәсилә шакирдләр даһи Низаминин јалныз әсәрләрини дејил, мә'налы һәјат јолуну да сәмәрәли өјрәнирләр. Театрда «Шаирин һәјаты» силсиләсиндән верилән «Кәнчлик илләри», «Шаир вә һөкмдар», «Һикмәт ахшамы» кими тамашалар бу бахымдан сәчијјәвидир.

Низами Кәнчәвинин «Хәмсә»си әсасында «Славјан көзәлинин һекајәси», «Хејир вә Шәр», «Күл вә зәһәр», «Әдаләт сорағында», «Зәһмәт дастаны» кими тамашалар мәктәблиләрә һәм билик, һәм дә бәдии зөвг верир.

Театр Низаминин «Хәмсә»синин мотивләри әсасында сәһнәдә он тамаша чанландырмышдыр. Бунлар шаирин кәламынын тәблиғиндә, ејни заманда, шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә, естетик зөвгүнүн инкишафында өзүнәмәхсус јер тутур.

Мәсәлән, 22 нөмрәли мәктәбдә «Хејир вә Шәр» тамашасынын мүзакирәси заманы X синиф шакирди З. демишдир: «Низами поезија театрында тамашаја гојулан «Хејир вә Шәр» әсәринә бөјүк һәвәслә бахдым. Доғрудан да хејирхаһлыг, инсана көмәк етмәк, һәгиги достлуг вә јолдашлыг мүгәддәс олмалыдыр. Мән бу гәнаәтә кәлдим ки, һәгиги достлуг вә јолдашлыг унудулмаздыр. Бәд әмәлләри өзләринә пешә едәнләрә нифрәт, хејирхаһ ишләр ардынча кедәнләрә мәһәббәт вә еһтирам көстәрмәк мәним һафизәмә һәкк олунду».

Мәктәбләрдә театр коллективләри илә мүнтәзәм көрүшләр дә кечирилир. Актјорлар бурада сәнәт һаггында, театрын тарихи барәдә гочаман сәнәткарларын сөһбәтләрини вә хатирәләрини динләјир, онлары марагландыран суаллара чаваб алырлар.

Сон илләрдә шәһәримиздә фәалијјәт көстәрән ушаг маһны театры, «Чешмә» фолклор театры, кукла театры да шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Мүәллимләр бу имкандан истифадә едәрәк шәһәрин бүтүн јарадычылыг коллективләри илә әлагәни мөһкәмләндирирләр.

Јерләрдә театр тамашаларына коллектив бахышлар, јарадычы һеј'әтлә көрүшләр кечирәркән чалышмаг лазымдыр ки, онлар шакирдләрин коммунист тәрбијәсинә көмәк көстәрсин. Һәр бир әдәбијјат мүәллими бу тәдбирләрин сәмәрәли олмасына чалышмалы, онлардан јарадычылыгла истифадә етмәлидирләр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Нәзәри гејдләр

ОНОМАСТИК БИРЛӘШМӘЛӘР ҺАГГЫНДА

Ајдын ПАШАЈЕВ

Бакыдакы 68 нөмрәли ахшам мәктәбинин мүәллими

Исимләр үмуми (инсан, улдуз, шәһәр, ат) вә хүсуси (Меһман, Венера, Бакы, Гырат) олдугу кими, исми сөз бирләшмәләри дә үмуми (көзәл инсан, синиф рәһбәри, Нәриманин күчәләри) вә хүсуси (Сәмәд Вургун, Гачаг Нәби, Хәзәр дәнизи, Сабир багы, Нефт дашлары) ола билир.

Азәрбајҹан дилиндә хүсуси ад функсијасында ишләнән вә мүхтәлиф сөз бирләшмәләри формасында олан бүтүн хүсуси адлары ономастик (о н о м а с т и к а дилчиликдә хүсуси адлары тәдгиг едән јени бир шө'бәдир) бирләшмәләр адландырмаг олар. Өз мә'на вә форма хүсусијјәтләринә көрә онлар чох зәнкин вә рәнкарәнкдир. Бу мәгаләдә һәмин бирләшмәләрин нөвләри вә компонентләри арасында мөвҹуд олан синтактик әлагәләрдән бәһс едиләҹәкдир.

Бу вахта гәдәр Азәрбајҹан дилчилијиндә сөз бирләшмәләри илә ономастик бирләшмәләр ејниләшдирилмиш, бирликдә тәдгиг олунмуш вә һамысы да сөз бирләшмәси һесаб едилмишдир, һәтта «мүрәккәб исим» вә «мүрәккәб ад» терминләри дә фәргләндирилмиш вә «мүрәккәб ад» термини «ономастик бирләшмә» термини јериндә ишләнмишдир.

«Азәрбајҹан дили» (5-ҹи синиф) дәрслијиндә «Мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси», «Мүрәккәб адлар», «Мүрәккәб адларын јазылышы», «Мүрәккәб исимләрин јазылышы» кими мөвзу адларындан көрүндүјү кими, «мүрәккәб сөз» (бу, бүтүн нитг һиссәләрини әһатә едир), «мүрәккәб ад», «мүрәккәб исим» вә с. терминләриндән истифадә олунур. Лакин **Мәммәдәли**, Агабала кими антропонимләр м ү р ә к к ә б и с и м, **Мирзә Әләкбәр Таһирзадә, В. И. Ленин адына АПИ, Молла Нәсрәддин, Сакит океан, Гызыл мејдан, Совет Иттифагы Гәһрәманы, Бөјүк Вәтән мүһарибәси** кими ономастик бирләшмәләр исә м ү р ә к к ә б а д», һесаб едилир. Һалбуки әввәлки дилчиләр «мүрәккәб ад»ы бирләшмә исә «сөз бирләшмәси» һесаб олунмалыдыр.

Бә'зи тәдгигатчылар **Мирзә Фәтәли, Һаҹы Гара, Сејид Әзим, Султан Мурад, Надир шаһ, Никар ханым, Аббасгулу ага** вә с. кими антропонимик бирләшмәләри мүрәккәб исим һесаб етмишләр. Проф. М. Һүсејнзадә исә һаглы олараг **истиот Ҹәлил, хоруз Гурбан, Гатыр Мәммәд, Мирзә Ҹәлил, Ага Кәрим, Фәтәли хан, Надир шаһ, Сәлим мүәллим, Нәҹәф бәј, Меһди әми, Муса киши, Әли Султанлы** вә с. кими антропонимик бирләшмәләри биринҹи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри һесаб едир (Мүасир Азәрбајҹан дилиндә тә'јини сөз бирләшмәләринә даир. «Әдәбијјат вә Дил институтунун әсәрләри», V ч., Бакы, 1963, сәһ. 7—21). «Мүасир Азәрбајҹан дили» (III ч., Бакы, 1981, сәһ. 100—103) китабында да **Шаһ Исмајыл, Молла Мәһәммәд, Гатыр Мәммәд, Насирәддин Туси, Гурбан дајы** вә с. кими ад бирләшмәләри биринҹи нөв исми сөз бирләшмәси кими изаһ олунмушдур.

Сон илләрдә Азәрбајҹан ономастикасы һаггында тәдгигатларын кенишләндији вә дилчилијин бөјүк вә мараглы шө'бәси олан «Азәрбајҹан ономастикасы»нын елм саһәси кими формалашмага башладыгы бир заманда «мүрәккәб ад», «мүрәккәб сөз», «сөз бирләшмәси» вә «ономастик бирләшмә» кими терминләрин фәргләндирилмәсинин нәзәри вә тәҹрүби әһәмијјәти вар.

Бизҹә, бүтүн үмуми мүрәккәб исимләри (истиот, довгушу, мүрәккәбгабы, алүзјүни вә с.) «мүрәккәб исим», хүсуси мүрәккәб исимләри (Јанага, Агахан, Күләли, Гончәбәјим, Мәммәдгулузадә вә с.) исә «мүрәккәб ад» адландырмаг даһа мәгсәдәујғундур. Бүтүн үмуми исми бирләшмәләри (**көзәл инсан, багча мүдири, шәһәр совети, мәктәбин һәјәти** вә с.) садәҹә олараг «сөз бирләшмәси»; хүсуси исми бирләшмәләри исә (Бакы совети, Шаһ Исмајыл, Бөјүк Вәтән мүһарибәси, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы вә с.) «ономастик бирләшмә» адландырмаг лазымдыр.

Ономастик бирләшмәләр дә сөз бирләшмәләридир. Онлар да үмуми сөз бирләшмәләри кими с а б и т (**Сабир багы, Күр чајы, Низами күчәси, Боз ат, Мәммәд оглу** вә с.) вә с ә р б ә с т (**Әли Вәлијев — Вәлијев Әли, Шаһ Исмајыл—Исмајыл Шаһ, Хан Газан—Газан хан** вә с.) олур. Лакин онлар хүсуси ад олмаларына көрә сөз бирләшмәләриндән фәргләнир. Өз гурулушларына көрә ономастик бирләшмәләр садә вә мүрәккәб тәркибә маликдир. Садә ономастик бирләшмәләр ән азы ики компонентли олур: **Фәләки Ширвани, Әләвијјә Бабајева, Мәммәд Рәһим, Нахчыван шәһәри, Талыш даглары** вә с. Мүрәккәб ономастик бирләшмәләр исә үч вә даһа чох компонентдән ибарәт олур: **Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты, Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы, С. М. Киров адына Азәрбајҹан Дөвләт Университети** вә с.

Үмуми сөз бирләшмәләрини тәшкил едән бүтүн сөзләр анҹаг үмуми сөзләрдән ибарәт олдугу вә үмуми мәфһум билдирдији һалда, ономастик бирләшмәләр һәм хүсуси, һәм дә үмуми сөзләрдән вә ја һәр икисинин бирләшмәсиндән дүзәлир вә хүсуси ад функсијасында ишләнир. Бу хүсусијјәтләринә көрә онлары үч група ајырмаг олар:

а) үмуми адлардан дүзәлиб хүсуси ад мә'насында ишләнәнләр: **Боз ат, Гырмызы инәк, Күрд гызы** (Н. Кәнҹәвинин анасы Рәисә), **8-ҹи км. гәсәбәси, II Микрорајон, Нефтчиләр проспекти, Дагүстү парк** вә с.;

б) хүсуси вә үмуми адлардан (һәтта көмәкчи сөзләрин иштиракы илә дә) дүзәлән ономастик бирләшмәләр: **Мәммәд оглу, Нәриманов проспекти, Бакы шәһәри, Москва күчәси, Ф. Көчәрли адына китабхана, Бакы шин заводу, «Лејли вә Мәҹнун» поемасы, «Хосровла Фәрһадын дејишмәси»** вә с.;

в) бүтүн компонентләри хүсуси адлардан ибарәт оланлар: **Сәмәд Вургун Вәкилов, Бәхтијар Ваһабзадә, Шаһ Исмајыл Хәтаи** вә с.

Бүтүн компонентләри хүсуси адлардан ибарәт олан ономастик бирләшмәләр о бири групалара нисбәтән кәмијјәтҹә азлыг тәшкил едир вә әсасән антропонимләрдән ибарәт олур.

Азәрбајҹан дилиндә ономастик бирләшмәләр өз мә'наларына көрә дә чох зәнкиндир. Бу ҹәһәтдән онлары ашагыдакы групалара ајырмаг олар.

1. А н т р о п о н и м и к б и р л ә ш м ә л ә р. Мүхтәлиф ономастик бирләшмәләр формасында олан вә хүсуси шәхс ады функсијасында ишләнән ад бирләшмәләрини антропонимик бирләшмәләр адландырмаг олар: **Бәлли Әһмәд, Гараҹа Чобан, Гачаг Кәрәм, Ашыг Алы, Әһмәд тачир, Хасај мүәллим, Ахунд Һаҹы Әләскәр** вә с.

2. Т о п о н и м и к б и р л ә ш м ә л ә р. Бу, мүхтәлиф ономастик бирләшмәләр формасында олан бүтүн топонимик бирләшмәләри (дөвләт, өлкә, рајон, шәһәр, гәсәбә, кәнд, чај, дәниз, океан, даг, күчә, проспект, ичтимаи бина вә с. објектләрин хүсуси адларыны) әһатә едир: **Азәрбајҹан ССР, Нахчыван МССР, Шәки рајону, «Азәрбајҹан» кинотеатры, Сабунчу гәсәбәси, Хәзәр дәнизи, Гафгаз даглары, Меһди Һүсејн күчәси, Гыз Галасы** вә с.

3. З о о н и м и к б и р л ә ш м ә л ә р. Бураја ономастик бирләшмәләр формасында олан һејван, гуш вә вәһши һејван чанлыларын хүсуси адла-

Scanned with MOBILE SCANNER

ры дахилдир: **Кәһәр ат, Гарабағ аты, Дон дәләси, Сибир хорузу, Будјонны аты, Кострома инәји, Шимал ајысы, Һәштәрхан тојугу** вә с.

4. Идарә вә тәшкилат адлары. Азәрбајҹан дилиндә мөвҹуд олан бүтүн идарә вә тәшкилат адлары ономастик бирләшмәләр формасындадыр: **Азәрбајҹан Коммунист Партијасы, Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлији** вә с. Әкәр бу типли адлар онларын јерләшдији јер мә'насында ишләнирсә, онда онлары топонимик бирләшмәләрә аид етмәк лазымдыр: **В. И. Ленин адына АПИ-нин бинасы, Ленин рајон Халг Маариф Шө'бәсинин бинасы** вә с.

5. Хрономик бирләшмәләр. («Хроним» јунан сөзү олуб, заманын мүәјјән парчасынын хүсуси ады мә'насында ишләнир.) Бураја ингилаби бајрам, тарихи күн вә һадисәләрин хүсуси адлары дахилдир: **8 Март Бејнәлхалг гадынлар күнү, Рус-Јапон мүһарибәси, 9 Мај, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы, Јени ил, Баһар бајрамы** вә с.

6. Китаб, гәзет, мөвзу вә с. адлары: **«Јаралты чајлар дәнизә ахыр» әсәри, «Онун бөјүк үрәји» филми, «Илдырымлы јолларла» балети, «Азәрбајҹан мәктәби» журналы, «Совет кәнди» гәзети** вә с.

7. Фәхри адлар: **Совет Иттифагы Гәһрәманы, Азәрбајҹан ССР халг артисти, Азәрбајҹан ССР памбыг устасы, ССРИ-нин фәхри нефтчиси** вә с.

Ономастик бирләшмәләр компонентләри арасындакы мә'на вә синтактик әлагәләринә көрә дә сөз бирләшмәләриндән фәргләнир. Сөз бирләшмәләриндә адәтән биринчи тәрәф һәмишә икинчи тәрәфи тә'јин едир вә она табе олур. Хүсуси ады олан ономастик бирләшмәләрдә исә әсас компонент—табеедичи тәрәф хүсуси ад олур: **Гачаг Нәби, Әһмәд тачир, Фәтәли хан, Рүстәм киши, Гочу Нәҹәфгулу, Һаҹы Сәмәд** вә с.

Ономастик бирләшмәләрин ајры-ајры нөвләриндә дә компонентләр арасында мөвҹуд олан синтактик әлагәләр мүхтәлиф олур. «Боз ат» зоонимик бирләшмәси бүтөвлүкдә I нөв исми сөз бирләшмәси формасында олса да, бирликдә бир ад һесаб олунур вә ҹүмләдә дә, I нөв исми бирләшмәдән фәргли олараг, бир үзв кими ишләнир. «Бакы метросу» бирләшмәси исә II нөв исми бирләшмә формасындадыр. Лакин «Бакы» топоними әсас апарыҹы гүввәјә маликдир вә топонимик бирләшмәнин јаранмасында мүһүм рол ојнајыр.

Антропонимик бирләшмәләр дә öз хүсусијјәтләринә көрә дикәр ономастик бирләшмәләрдән фәргләнир. Антропонимик бирләшмәләр ад, ата ады, фамилија, нисбә, ләгәб, титул, тәхәллүсләрдән дүзәлән бирләшмәләрдир. Азәрбајҹан дилиндә онларын ашағыдакы формаларына раст кәлмәк олур: ад+фамилија (Бәхтијар Ваһабзадә), фамилија+ад (бир чох сијаһылар бу формада јазылыр), фамилија+ад+ата ады (Ибраһимов Сабир Садых оғлу), ад+ата ады+фамилија (дөвләт фәрманларында шәхс адлары бу формада јазылыр), ад+нисбә (Ариф Әрдәбили), тәхәллүс+нисбә (Хагани Ширвани), ад+тәхәллүс+нисбә (Мәһәммәд Фүзули Бағдади), ад+титул+тәхәллүс (Гасым бәј Закир), ләгәб+ад+тәхәллүс (Молла Пәнаһ Вагиф), ләгәб+ад+фамилија (Мирзә Фәтәли Ахундов), ад+титул+фамилија (Аббасгулу Аға Бакыханов) ләгәб+ад+тәхәллүс+фамилија (Мирзә Әләкбәр Сабир Таһирзадә) вә с.

Азәрбајҹан дилиндә титул+ад+ләгәб, ләгәб+ад+ләгәб, ләгәб+титул+ад+ләгәб, ләгәб+ад+титул+ләгәб, титул+ләгәб+ад+ләгәб вә с. кими антропонимик бирләшмәләрә дә раст кәлмәк олур: **Аға Мәрдан һалвачы оғлу** (М. Ф. Ахундовда), **Уста Фејзулла налбәнд** (Ә. Һагвердијевдә), **Чиндар Мәшһәди Шараван хала** (Ә. Нәзмидә) вә с.

Мә'лумдур ки, әсл аддан әввәл кәлән титул вә ја ләгәб әсл адла садә ад бирләшмәси јарадыр. Бурада биринчи тәрәф табе, икинчи тәрәф табеедичи тәрәфдир: **Шаһ Һүсејн, Сары Шәмистан** вә с. Һәм титул, һәм дә ләгәб ајрылыгда (шаһ, хан, гара, сары вә с.) үмуми сөзләрдир. Әсл адларла ишләнәндә әввәл адын тә'јинедичиси кими чыхыш едир вә сонрадан хүсуси ада чеврилир. Онлар шәхс һаггында әлавә мә'лумат версәләр дә, бирликдә I нөв исми бирләшмә формасында олан хүсуси ад һесаб олунур.

Бә'зән әсл аддан әввәл ики көмәкчи ад кәлир. **Косвар һачы һашым, Чуһуд һачы Гафур, Дәһрә Кәбләмалик, Арыг Мәшәди Рза, Дәлләк Мәшәди Гулу, Коса һачы Хәлил** (Ч. Ҹаббарлыда) вә с.

Әсл аддан сонра кәлән титул вә ләгәбләрин адла әлагәси һаггында түркологијада мүхтәлиф фикирләр мөвҹуддур. В. А. Гордлевски көстәрир ки, әсл аддан сонра кәлән әфәнди, аға, бәј, ханым хүсуси аддан—тә'јин олунандан сонра кәлир. Демәк, о, **Әһмәд аға, Фатимә гыз, Әшрәф бәј, Аббасгулу аға** вә с. кими ад бирләшмәләриндәки хүсуси адлары тә'јин олунан һесаб едир (Избранныје сочиненија, II т., М., 1964, сәһ. 65). С. С. Мајзел исә бу ҹүр ад бирләшмәләринин һәм парчаланмајан ад бирләшмәләри олдуғуну, һәм дә биринчи тәрәфин (әсл адын) икинчи тәрәфи (көмәкчи ады) тә'јин етдијинин гејд етмишдир («Изафат в турецком јазыке. М.—Л., 1957).

Азәрбајҹан дилчилијиндә **Низами Кәнчәви, Мәммәдәли шаһ, Сәмәд Јүзбашы** кими антропонимик бирләшмәләри I нөв исми сон бирләшмәси һесаб едән тәдгигатчыларын фикринчә, бурада биринчи тәрәф табе, икинчи тәрәф исә табеедичи тәрәфдир.

Мүхтәлиф типли бу ҹүр антропонимик бирләшмәләрдә бизчә, әсас компонент әсл аддыр. Чүнки көмәкчи адлар әсл аддан сонра, инсанын мүәјјән јаш сәвијјәсиндә мејдана кәлир. Буна көрә дә антропонимик (о ҹүмләдән ономастик) бирләшмәләр онлара грамматик ҹәһәтдән даһа чох, мәнтиги нөгтеји-нәзәрдән јанашмағы тәләб едир. Бу хүсусијјәт дә ономастик бирләшмәләри сөз бирләшмәләриндән әсаслы шәкилдә фәргләндирир. Бүтүн бунлар бир даһа сүбут едир ки, ономастик бирләшмәләрин һәртәрәфли тәдгиги Азәрбајҹан дилчилијиндә өз һәллини көзләјән проблемләрдән бири кими галмагдадыр.

ТӘБРИК ЕДИРИК!

Сәјад РУСТӘМОВА
Бакыдакы 126 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Шакирдләрин тә'лим тәрбијәси саһәсиндәки јүксәк мүвәффәгијјәтләринә көрә Н. К. Крупскаја адына мүкафатын лауреатлары.

Мәмләкәт ИСМАЈЫЛОВА
Кировабаддакы М. Ә. Сабир адына 5 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

[1] «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 1.

Scanned with MOBILE SCANNER

КӨРКӘМЛИ МОЛЛАНӘСРӘДДИНЧИ

Асиф РУСТӘМОВ

Ингилаби-демократик идејаларын әсасында фикир чәрәјаны кими сабитләшән «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби XX әср Азәрбајҹан әдәбијјатынын талејиндә ән мүтәрәгги әдәби һадисә һесаб едилир.

Халгымызын мә'тәбәр әдибләринин, истe'дадлы зијалыларынын сыраларында мөһкәмләнән молланәсрәддинчиләр ичтимаи-сијаси һадисәләрин бурулғана бәнзәр характер алдығы бир әрәфәдә гаршыја гојдуглары мәгсәд вә мәрамлары узаглашмајараг маариф вә мәдәнијјәтимизин, техники тәрәггимизин ардычыл чарчыларына чеврилмишдиләр. Онлардан бири дә Сабир әнәнәләринин истe'дадлы давамчысы, «Һәммал» тәхәллүсү илә мәшһурлашан Бајрамәли Аббасзадә иди.

Б. Аббасзадәнин јарадычылығында ичтимаи-сијаси мөвзуларла јанашы маариф вә мәдәнијјәт, елм вә техника тәрәгги илә бағлы мәсәләләрә конкрет вә ајдын мүнасибәт билдирилир. Халгы итаәтә, аскетизмә чағыран мүртәҹе дин хадимләри, буржуа идеологлары шаирин сатира күзкүсүндә күлүш һәдәфинә чеврилирләр.

«Һәјат» гәзетини идеоложи трибунаја чевирән Әли бәј Һүсејнзадә, Һашым бәј Вәзиров, Әбу Тураб Ахундоғлу вә б. дини елмләри дүнјәви елмләрә гаршы гојур, Азәрбајҹан мәдәнијјәтини ислам мәдәнијјәтинин чығырындан кәнара чыхмағы лүзумсуз һесаб едирдиләр. Буржуа идеологларынын халгы әталәтә, пассивлијә сәсләјән чағырышларына кәскин ҹаваб верән молланәсрәддинчи Б. Аббасзадә «Ислам да елм» сатирик шe'ри илә дини елмләрин јајылмасына ҹанфәшанлыг көстәрән ислам тәәссүбкешләрини кәскин ифша едир.

Сатирада тәгдим олунан тип өз дүшүнҹә даирәси вә тәблиғ етмә үслубу бахымындан Бакы ахунду Әбу Тураб Ахундоғлунун прототипидир, ја ондан чох јахындыр. Дин хадимини нараһат едән башлыҹа ҹәһәт халгларын «үлуми-ислам»дан үз дөндәриб бәшәри елмләрә јијәләнмәк арзусудур. Әсрләрдән бәри «тохунулмаз» нүфузларыны горујуб сахламаг истәјән ахунд ислам елминин һәр ҹүмләсиндә бир «һикмәт», һәр һәрфиндә бир «фәсаһәт» олдуғуну, елминин [illegible] авропалыларын [illegible] едирләр. «Үлуми-исламын мүсәлманлара бәхш етдији хошбәхтлик нәдәдир?» Ахунд бу суала белә ҹаваб верир:

Бу мүсәлман гәрибә милләтдир.
Ҹүмләси талибани-ҹәннәтдир.
Ким дејир јохдур елмимиз аја,
Сәрбәсәр биздә елму сән'әтдир.
Ганмајырлар үлуми-исламы,
Бизләрин елми ҹүмлә һикмәтдир.
Бахма Авропанын ҹәмаәтинә,
Ҹүмлә ҹәһлидир, ҹәһаләтдир.
Елмсиздир тамам әҹнәбиләр.
Биздәки елмдир, мәһарәтдир.
Ким дејир бизим кими—
«валазәллин».

Ислам елминин һикмәтини «валазәллин» кәлмәсинин тәләффүзүндә ахтаран тип Авропа халгларынын елми наилијјәтләринин дә өз ар[illegible] илә алчур, мүтәрәгги һадисәләри бу бахымдан гијмәтләндирир.

Бөјүк сатирик М. Ә. Сабирин «Диндирир әср бизи, динмәјирик» мәшһур тәзминәсиндә лирик «мән»и әҹнәбиләрин сејрә балонларла чыхмасыны, бизим «һәлә автомобил минмәмәјимизи» дәрк едир, халгымызын елми-техники тәрәггидән керидә галмасында «минбәрдәкиләри» күнаһкар билирди. Б. Аббасзадәнин бу мөвзуда јаздығы «Рөвзәхан дејир» (Бу шe'р илк дәфә «Рөвзәханлар» ады илә «Коммунист» гәзетиндә (1924, 11 август, № 177) чап олунмушдур) сатирасында диндар типин һәјата бахышы, онун шүур вә дүшүнҹә габилијјәти сәвијјәсиндән табии шәкилдә верилдији үчүн лирик «мән» күлүш һәдәфинә чеврилир. Бу тип һеч дә Сабирин типи кими һәтта автомобил минмәмәјинә тәәссүфләнмир, әксинә «үлуми-исламын һикмәтләри» сајәсиндә ондан да бөјүк техникаја јијәләндијимизи авропалылара «фәхрлә» учадан дејир:

Сиздә вар автомобил, биздә
мүсибәт машыны.
Илдә он күн ходда саллыг, төкәрик
көз јашыны.

Б. Аббасзадә бир бејтдә мүсәлманларын һәр ил Мәһәррәм ајында 10 күн имамлара матәм, мәрсијә сахлајыб көз јашлары төкмәсини дәрин ејһамла, инҹә јуморла ачыб көстәрә билмишдир. «Мүсибәт машыны» дејәндә шаир әслиндә техникаја дејил, бирбаша дин хадимләринә, ахунда, рөвзәхана ишарә едирди.

Маарифин, мәдәнијјәтин инкишафына әнҹәл төрәдән, инди «кечмишин галыглары» адландырдығымыз, о заман исә апарыҹы нүфуза малик олан ислам дининин тәәссүбкешләриндән Б. Аббасзадәнин јаздығы бә'зи сатирик шe'рләр ҹәсарәтлә демәк олар ки, Сабир поезијасынын сәвијјәсинә галха билмишдир. «Рөвзәхан дејир» сатирасы да шаирин бу габилдән олан әсәрләриндәндир.

Бајрамәли Аббасзадәнин ингилабдан әввәлки јарадыҹылығында мүһафизәкар вә мүртәҹе зијалыларын тәблиғ етдији схоластик елмләрин сәмәрәсизлијини ачыб көстәрир, мәктәбә, елмә вә тәһсилә олан мејлләрин боғулдуғу үрәк ағрысы илә јад едилирди. Будур онун «Бечәһәнәм» сатирасынын лирик гәһрәманы һәлә тәзә-тәзә зәиф шө'лә сачан елм вә мәктәб очагларынын јурдундан хәтт чәкмәјә, онларын маһијјәт вә әһәмијјәтини азалтмаға, бош әфсанә шеј адландырмаға һазырдыр:

Мәктәб нәдир, сән'әт нәдир,
әфсанәдир бунлар,
Ичад еләјән бунлары инсан,
бечәһәнәм

«Бечәһәнәм», «Доланыр» вә б. сатираларында Б. Аббасзадә халгымызын маариф, тәһсил, тә'лим-тәрбијә саһәсиндәки үмуми керилијинин башлыҹа амилини һаглы олараг синфи бәрабәрсизлијин јаратдығы балаларда көрүрдү.

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра ичтимаи-сијаси һәјатдакы јениликләр Б. Аббасзадәнин јарадыҹылығында өз бәдии әксини тапмаға башлады. Бакыда 1922-ҹи илдә латын әлифбасы илә «Јени јол» гәзетинин нәшр едилмәси шаирә гол-ганад верирди. О, һәмкарларындан әввәл гәзетин јени әлифба илә бурахылмасыны маариф саһәсиндә «сүрәт» адландырыр. «Јени јол» халга маариф верәҹәк» — дејә бөјүк үмидләрлә бу әдәби һадисәни алгышлајырды.

Б. Аббасзадәнин «Шәргин сәадәти», «Маарифә доғру», «Еј шәмси сәадәт» шe'рләриндә ҹәһаләтин кирдабларындан баш галдыран «Фүгәра халгымыз елму үрфанла» силаһланараг зүлмәт пәрдәсиндән азад олунур. «торпағын алтында галан сәрвәтләримиз» үзә чыхарылыр, даһа ишыглы [illegible] салыш јолларына гәдәм гојмушдур. Халгы сәадәтә апаран јоллар илә илк адлымлајан шаирин фикринҹә јени ҹәмијјәтин әсас гуруҹусу олан ишчи синфидир. Ингилабдан әввәл ағыр күзәран кечирән, ағаларын тәһгирләринә дөзән, савадсыз, «Бирина оланда борҹу, дивар үстә хәтт чәкән» ишчи Б. Аббасзадәнин ејни адлы шe'риндә мә'нәви тәкамүл процессини кечмәкдәдир. Сабирин «Нә сохулмусан араја, а балам, бала фә'лә?» мисрасы илә башлајан «Тәранеји-әсиланә» сатирасы илә сәсләшән «Ишчи» шe'ри ичтимаи инкишафын бәдии тәзаһүрү кими јаранмышдыр:

Башына гојубду шапка, габағында
вар китабы,
Охујуб ел бир заманда, баша дүшду
һәр һесабы.
Онун фикр едир ки, кечсин, [illegible]
көрсүн афитабы

Scanned with MOBILE SCANNER

һәјатын мә'насыны охујуб «һәр һесабы» дәрк етмәкдә ахтаран Бајрамәлинин ничинсә тәкчә билијини зәнкинләшдирмәклә кифајәтләнмир, о, сәлигәли кејими илә дә дәјишилиб танынмаз олмушдур.

Б. Аббасзадә бир сыра чидди ше'рләр јаздыгына бахмајараг о әдәбијјат тарихимизә сатирик шаир кими дахил олмуш, елм, маариф, тә'лим-тәрбијә саһәсиндәки гүсурлары күлдүрүчү-дүшүндүрүчү тәнгид илә арадан галдырмага бир сатирик кими чалышмышдыр. Онун «Вәсијјәт» сатирасы бу мәгсәдлә «Молла Нәсрәддин журналына хитабән јазылмышдыр. Елмләри, о чүмләдән ријазијјат елминин сирләрини дәриндән мәнимсәмәји инчә ејһамларла тәблиғ едән «Молла Нәсрәддин»ә шаир мүрачиәтлә јазырды:

Сән дејирсән ки, кедин елми-
ријази охујун,
Буна ким разы олур ки, белә
көфтар еләдин
Киши, әл чәк, бу гәдәр фитнә-
фәсад етмә дәхи,
Ки, бүтүн халгы өзүндән дәхи
бизар еләдин.

Бурада бир тәрәфдән молланәсрәддинчиләрин јорулмаг билмәдән дүнјәви, мүтәрәгги елмләри тәблиғ етмәјинә үстүөртүлү тохунулурса, дикәр тәрәфдән халг күтләләринин маарифләнмәсиндәки керилијә, ләнклијә ачыгдан-ачыга ишарә едилир.

Б. Аббасзадәнин јарадычылыгында гадын азадлыгы, онун елмә, мәктәбә мүнасибәти мәсәләләри бир сыра проблемләрлә әлагәдә көтүрүлмүш, һәлли јоллары һаггында әһәмијјәтли фикирләр сөјләнилмишдир. Шаирин гәнаәти беләдир ки, гадынын чадрадан хилас олмасы һәлә азадлыг дејилдир. Әсл азадлыг гадынын мәктәбә кетмәси, елми биликләрә јијәләнмәси, чәмијјәтдә кишиләр илә бәрабәр һүгуглара малик олмасыдыр. Лакин ингилабдан бир мүддәт сонра да Азәрбајчан гадынларыны мәктәбә чәлб етмәк мүшкүл ишә чеврилмишдир. Б. Аббасзадә гадынларын тәһсил алмасында гаршыја чыхан манеәләрин көкүнү һәмишә шәриәтдә, онун адәт вә ганунларында ахтарырды. Шаир «Еј шәмси-сәадәт» ше'риндә ислам дининин зәрәрли маһијјәтини ачыб көстәрмәклә јанашы, сәадәт күнәшин адландырдыгы гадынларымызын мин илләр илә «зилләт», «чөврү-чәфа» чәкдикләринә үрәкдән ачыјыр, онларын јеканә чыхыш јолуну мәктәбә кетмәкдә, елмә, сәнәтә јијәләнмәкдә көрүрдү:

Мәһрум олунуб елмдән һәркаһ
гадынлар,
Бир фәлсәфәдән олмујуб акаһ
гадынлар,
Мин зилләт илә күн кечириб аһ,
гадынлар,
Билмәм бу нә ганун, нә шәриәт,
бу нә адәт,
Ач пәрдеји-рүхсарыны еј шәмси-
сәадәт!

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јазылмыш бу ше'р гадынларымызын јени чәмијјәтдә өз мөвгеләрини тутмаға сәсләјән күчлү чағырышын бир һәзин сәдасы иди.

Әсрин әввәлләриндә елм вә тәһсилин гадынларымыз арасында кениш әкс-сәда догурмамагынын бир сәбәби дә мүһафизәкар фикирләрин ата-баба адәт-ән'әнәләри илә бағланмасы, белә «фәлсәфәнин» һәтта гадын зијалылар тәрәфиндән мүдафиә едилмәси иди. Б. Аббасзадә типин өзүнү ифша үсулундан истифадә едәрәк «Нә кәрәк елм...» (Бу ше'р Б. Аббасзадәнин китабларына дахил едилмәмиш, илк дәфә «Јени јол» гәзетиндә (1925, 11 јанвар, № 8) чап олунмушдур) сатирасында Азәрбајчан гадынларындан бә'зиләринин јени һәјатда көһнә дәб илә јашамасынын кениш ләвһәсини вермишдир. Лирик гәһрәман аиләмәишәт мүнасибәтләриндәки гүсурлу, ијрәнч ән'әнәләрә сәмими рәгбәт, елмә, мәктәбә исә биканәлијини, лагејдлијини билдирәрәк күлүш һәдәфинә чеврилир:

Нә кәрәк елм, нә мәктәб бизә
өјрәдилә сән'әт
Јаранырды шә'нимизә башы
баглы әски адәт.
Ону вачиб еләмишдик, аләмә
көрәндә гачмаг,
Тумаңы узун тикәрдик, ајагын
үчүндә башмаг,
Кимиси оларды рубәнд, кимиси
вурарды јашмаг
Аталар бәјан едибдир, бизә
етдији вәсијјәт,
Нә кәрәк елм вә мәктәб, бизә
өјрәдилә сән'әт.

Сатираны охудугча көһнә дүнјадан бизә мирас галмыш зәрәрли адәт-ән'әнәләрин шүурда нечә дәрин көк салдыгына инанмаја билмирсән.

Бајрамәли Аббасзадәнин маарифпәрвәр көрүшләриндә диггәти чәлб едән башга бир хүсусијјәт онун Азәрбајчан дилинин сафлығы, тәмизлији уғрунда мүбаризә апармасыдыр. О, һәлә 1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» журналынын 20-чи нөмрәсиндә чап етдирдији «һәмшәри сөһбәти» публисистик әсәриндә ајдын вә мә'налы бәдии дил нүмајиш етдирәрәк илк дөврләрдән молланәсрәддинчиләр аиләсинә дахил олмушдур. Ше'р вә фелјетонларынын дилини әчнәби сөзләрдән горумаға чалышан Б. Аббасзадә әрәб, фарс тәркибли гәлиз чүмлә гурулушуну кәскин писләјирди. О, дилимизин лүғәт фондунун һәм сабитләшмәдији бир әрәфәдә гәзет вә журналларда ајры-ајры сөзләрә һәр мүһәрририн өз мүнасибәти бахымындан јанашмасыны «Јаз-јазма» (Б. Аббасзадәнин «Сечилмиш ше'рләри»нә сәһв оларат «Јазма» ады илә салынмыш, илк дәфә «Молла Нәсрәддин»дә (1926, № 3) чыхмышдыр) сатирасында чәсарәтлә тәнгид етмишдир

Бири сөјләр дили лисан јазма,
Бири сөјләр дили забан јазма,
Бири сөјләр чулу чапан јазма.
Чөлдә мүздурлары чобан јазма.
Сөзү бир јаз, о јан-бу јан јазма!

XX әсрин әввәлләриндә тәрәггипәрвәр зијалыларымыз һагды олараг әдәби дили милли мәдәнијјәтин јаранмасында башлыча васитә һесаб едир, онун сафлығы вә инкишафы уғрунда мүбаризә апарыр, лүғәт фондунун зәнкинләшмәсиндә әсас мәнбә чанлы халг данышыг дилини һесаб едирдиләр. Бүтүн һәјаты боју маариф вә мәдәнијјәтин, елм вә мәктәбин тәрәггисинә чалышан Бајрамәли Аббасзадә бу ишдә әнкәл төрәдән гүввәләрә гаршы сатирик гәләм илә фәал мүбаризә апаран сәнәткарларымыздан олмушдур. Онун тәвазөкар әмәји «Молла Нәсрәддин» мәктәбинин милли мәдәнијјәтимизә бәхш етдији әдәби-бәдии, ичтимаи-естетик фикир чәләнкиндә лајигли јер тутур.

МҮӘЛЛИФЛӘРИН НӘЗӘРИНӘ

Редаксијаја көндәрилән мәгаләләр макинада 2 интервалла вә ики нүсхәдә чап едилмәлидир (әтрафлы мә'лумат үчүн бах: «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1985, № 3).

Республикамызын учгар јерләриндән дахил олан мәгаләләр дәфтәр вәрәгләриндә дејил, ағ стандарт кағызларда әлјазма шәклиндә дә гәбул едилир. Бир шәртлә ки, бу мәгаләләр охунаглы хәтлә јазылмыш олсун.

Мүәллифин ады, фамилијасы, иш јери, ев үнваны да мәгаләдә дәгиг көстәрилмәлидир.

Scanned with MOBILE SCANNER

РУС ДИЛИНДӘ ТҮРК МӘНШӘЛИ СӨЗЛӘР

Рамиз НОВРУЗОВ
филолокија елмләри намизәди, республиканын әмәкдар мүәллими

Биз мүасир рус дилинә аид мәтбуатда, китабларда чох тез-тез товар, лошад, утјуг, карандаш, кочеват, кишлак алыј, кариј сөзләринә, Кутузов, Аракчејев кими шәхс адларына раст кәлир, лакин чох заман онларын түрк мәншәли вә ја Азәрбајчан дили илә ортаглы сөзләр олдуғуна лазымынча фикир вермирик. Һәгигәтдә исә дөврүмүзүн ән зәнкин бејнәлхалг үнсијјәт васитәси олан рус дили дә, башга дилләр кими, «халис дил» дејил, онун лүғәт тәркибиндә түрк дилләри, еләчә дә Азәрбајчан дили мәншәли сөзләрдән ибарәт гәдим вә зәнкин пај вардыр. Танынмыш түрколог Н. К. Дмитријев гејд едир ки, вахтилә түрк дилинин болгар дилинә, татар дилинин рус дилинә тә'сири роман дилләринин инкилис, әрәб дилинин испан дилинә тә'сириндән даһа күчлү олмушдур (Н. К. Дмитријев. Строј тјуркских јазыков. М., 1962, сәһ. 504). Демәк лазымдыр ки, түрк дилләриндән бу чүр тә'сир башга дилләрә дә аиддир. Мәсәлән, түркологлар мачар дилиндә 800 сөзүн, молдав дилиндә топонимләрин 7 фаизинин (молдав вә рус мәншәли топонимләрдән сонра үчүнчү јер) түрк мәншәли сөзләрдән (ТМС) әмәлә кәлдијини гејд әлмышлар.

Изаһлы вә етимоложи лүғәтләрдән дә ајдынлашыр ки, рус дилиндә ишләнмиш вә инди дә ишләнән хејли ТМС вар. Шүбһәсиз, бир сыра әтрафлы арашдырмалара бахмајараг, бу сөзләрдән һәр биринин рус дилинә һансы тарихи шәраитдә, һансы түрк дилиндән јајылмасынын елә ачылмамыш сәһифәләри вар ки, онлар инди дә кениш тәдгигини көзләјир. Лакин ТМС-дән һәр бири чанлы фактдыр вә онларын, демәк олар ки, чох бөјүк әксәријјәти һәм дә Азәрбајчан сөзүдүр.

Халгымызла тарихи, әдәби әлагәләр нәтиҹәсиндә ТМС-дән бир һиссәсинин рус дилинә бирбаша Азәрбајчан дилиндән дә кечмәсинә шүбһә јохдур. Рус әдәбијјатынын классикләриндән А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, А. С. Грибоједов, Б. Марлински, Л. Н. Толстој Гафгазла баглы әсәрләриндә Азәрбајчан сөзләри дә ишләдилмиш. Көркәмли азәрбајчанлы алим Мирзә Казым бәј Л. Н. Толстоја түрк дилиндән дәрс дејәркән Азәрбајчан дили фактларына да әсасланмышдыр.

Рус дилинин лүғәт тәркибиндә ТМС-ин мүәјјән јер тутмасыны мәктәбләримиздә Азәрбајчан вә рус дилләринин, әдәбијјат вә тарихин (еләчә дә башга фәнләрин) тәдрисиндә јери кәлдикчә нәзәрә алмағын мүәјјән әһәмијјәти вар. Она көрә дә бу јазыда мүәллимләримизә ТМС-дән бәзи мә'луматлар вермәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

ТМС-ин (түрк дилләри васитәсилә кечән әрәб вә фарс сөзләри дә нәзәрдә тутулур) рус дилиндә јајылмасынын тарихи гәдимдир. Түркологлардан Ф. Е. Корш, Т. М. Мелиорански, Н. К. Дмитријев, Н. А. Баскаков, И. Г. Добродомов вә башгалары бу мәсәләни даһа гәдимдән башлајыб монгол империјасына гәдәрки рус дилиндә арашдырмышлар. Мә'лум олмушдур ки, ТМС ичтимаи-сијаси, тарихи һадисәләрин далгаларында тулланты́ја чеврилмәмиш, јашамыш, јени шәраитдә мараглы јол кечмиш, һәтта бә'зән тарихи сәһвләри тәкзиб етмәјә имкан вермишдир. Сон заманлар бу саһәдә сәмәрәли тәдгигат апаран Н. А. Баскаков «Русскије фамилии тјуркского происхожденија» (1979) китабында 300 рус фамилијасынын, «Тјуркизмы в названијах Московского улитс» мәгаләсиндә («Советскаја тјуркологија», 1979, № 2) Москва шәһәриндә 95 күчә, дөнкә, мејданча адларынын ТМС-дән тәшәккүл ет-

дијини көстәрир.

Гәдим рус әфсанә, дастан вә салнамәләриндә хејли ТМС вардыр. Мәсәлән, «Мамајев вурушмасы», «Рјазанлы Сафонија», «Задоншина» әфсанәләриндә, «Баты тәрәфиндән Рјазанын талан едилмәси һаггында повест»дә, «Игор полку дастаны»нда феодал мә'насында алпаут (республикамызда Алпоут адлы кәндләр хатырланыр), хатун (хатын, арвад), кочеват (көчмәк), тма (түмән, он мин), улан (оғлан), Карабиркли, Карабароглы (ара бөрк) кими сөзләри мисал көстәрмәк олар.

Мал, мүлк мә'насында ишләнән товар сөзү («товариш» сөзүнүн дә бурадан олдуғу күман едилир) рус дилиндә X әсрдән ишләнмәкдәдир «Полноје собраније русских летописеј», I чилд, Л., 1926—1928, сәһ. 87, 122, 258) вә түрк дилләриндәки давар (хырда бујнузлу мал-гара) сөзүндән формалашмыш, мачар дилинә дә кечәрәк табор фонетик тәркибиндә һәрби дүшәркә мә'насыны алмышдыр. Тсатрово (чадрадан һазырланмыш парча), арык, бојар, атаман, карандаш сөзләри «чадра», «бәј+әр», «бөјүк+ата», «гәләм+даш» сөзләриндән әмәлә кәлмишдир. Бојар рус дилиндән бә'зи Авропа дилләринә, еләчә дә словак дилинә кечмишдир.

Н. К. Дмитријев «О тјуркских елементах русского словарја» мәгаләсиндә (Лексикографических сборник, III, М., 1958) өзүнүн дә там һесаб етмәдији 358 ТМС-ин тәһлилини вермишдир. Буна аманат, архалук, аршин, атара (отлаг), ашуг, аул, бај (бәј), баклажан (бадымҹан), бахча, башлыг, баштан (бостан), бурдјук (бардаг, тулуг), камыш, каjук (гајыг), кизјак (тәзәк), сундук (сандыг), таз (даз), чекан (човкан), утјуг (үтү), шашлыг (шишлик), баскак (чығатај дилиндә баш веркиси топлајан шәхс) сөзләри мисал ола биләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ТМС рус дилинә кечдикдән сонра мүхтәлиф мә'на дәјишикликләринә уғрамышдыр. Бу чәһәтдән онлары үч јерә бөлмәк олар:

а) өз мә'наларыны сахлајанлар; мәсәлән: кумач (гумаш), сазан, ајран, ашуг, кишлак, дервиш, тамга (дамға), баклажан, арба (араба), алтун, казна (хәзинә) вә с.

б) өз мә'наларыны мәһдудлашдыранлар; мәсәлән: рус дилиндә улан (оғлан; књаз оғлу), джигит (иҝид; дәлиганлы, гәддар), бајрам (бајрам; 2—3 күнлүк шәнлик), аскер (әскәр, дөјүшчү, түрк әскәри), тјутјун (түтүн; ашағы кејфијјәтли түтүн), духан (дүкан; шәраб дүканы), үзјум (үзүм; кишмиш гурудулмуш үзүм), урјук (әрик; әрик гурусу), шептала (шафталы; шафтәли гурусу), балыг (балыг; балыг консервинин бир нөвү), курдјук (гујруг; гојун гујруғу) вә с.;

в) өз мә'наларыны кенишләндирәнләр; мәсәлән: тма (түмән — он мин; даһа чох, чохлу), улус (ел, өлкә) вә с.

г) өз мә'наларыны дәјишдирәнләр: мәсәлән; томоша (тамаша: һәрҹ-мәрҹлик, гарышыглыг), балда (балта; дағчапма ишиндә ишләнән ағыр чәкич), лачуга (алачыг, касыб ев), шерба (шорба; балыг шорбасы), барыш (барышмаг; мәнфәәт, фајда), бахрома (мәһрәба; сачаг), кутузка (гудуз; һәбсхана, газамат), курен (күрән; күләшдән гајрылмыш чадыр) вә с. Балван фарс мәншәли «пәһләван» сөзүндән олуб түрк дили васитәсилә кечән сөздүр. Полуан (балбан) шәклиндә әввәлләр рус дилиндә һејкәл мә'насыны билдирмиш, инди исә кобуд ифадә кими ишләнмәкдәдир. Балда (балта) сөзү даһа әлавә мә'нада (балтат-сарсагламаг) газанмышдыр.

Рус дилинин ономастикасындан бир чох јазычы вә алимләрин, ичтимаи хадимләрин фамилијаларынын, тәхәллүсләринин, образ адларынын ТМС-лә бағлы олдуғу ајдынлашыр. Мәшһур рус јазычыларындан Салтыков-Шедринин фамилијасында салтык газах дилиндә шых кејинән, модабаз мә'наларыны билдирән «салдыг» сөзүндәндир. И. С. Туркеневин фамилијасында түркән (сүр'әтли, тәләсик) монгол, түрк сөзләри, Н. В. Гоголун фамилија-

сында гогол тыргыз дилиндә «көгәл» (көј, јашылбаш сона, өрдәк) сөзү илә әлагәдардыр. Совет јазычысы Аркади Петрович Голиков Күр сөзү илә бағлы олан Курски шәһәриндә доғулмуш, образларына түрк мәншәли адлар («Тимур вә онун командасы») вермиш, өзү дә Гајдар тәхәллүсүнү гәбул етмишдир. Тимур ады дәмир сөзү илә әлагәдар олуб, јәгин ки, дәмир кими мөһкәм, чәсарәтли мә'наларында дүшүнүлмүшдүр. Гајдар әрәб мәншәли «һејдәр» сөзүндән олмагла аслан, шир, мәчази мә'нада исә игид, чәсур демәкдир. А. Гајдар, һәгигәтән, адындакы мә'наја ујғун олараг фашизмә гаршы вурушмаларда гәһрәманлыгла һәлак олмушдур.

М. И. Голенишшев әфсанәви рус сәркәрдәсидир. О, кәнчлијини Һәштәрханда һәрби гуллугда кечирмиш, XVIII әсрин II јарысында Русија—Түркијә мүһарибәләриндә иштирак етмиш, Түркијәдә дипломат, 1812-чи ил Вәтән мүһарибәсиндә Али Баш командан олмушдур. Јәгин ки, М. И. Голенишшев Түркијә илә әлагәдар фәалијјәтиндән сонра түрк мәншәли Кутузов фамилијасыны гәбул етмишдир. Һәмин фамилија исә түрк дилләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дилиндә ишләнән гудуз (һирсләнмәк, гәзәбләнмәк, гудурмаг) сөзүндәндир. Көрүнүр, «гудуз», ја XVIII әсрдә гочаг, игид мә'наларыны ифадә етмиш, ја да Түркијә илә вурушмаларда игидлијинә вә дүшмәнә күзәштә кетмәдијинә көрә түркләр сәркәрдәјә бу ады вермишләр.

Үмумијјәтлә, бизчә, Гајдар, Кутузов кими адлары тәсадүфи һесаб етмәк олмаз. Бир чох көркәмли шәхсијјәтләрин бағландыглары халглара вә онларын мәдәнијјәтинә һөрмәт әламәти олараг ад, фамилија, тәхәллүс гәбул етмәләри һаллары аз дејил. Мәсәлән, мәшһур азәрбајчанлы алим М. Казым бәј Александр адыны (Александр Гасымович Мирзә Казым бәј) вә христианлығы гәбул етмишди. Франсыз јазычысы Волтерин 160-дан чох тәхәллүсү вар иди ки, онлардан бири дә Фатимә олмушдур. Волтер Шәргдә бағлы, дини фанатизми, истибдады тәнгид едән «Фанатизм, јахуд Мәһәммәд пејғәмбәр» фачиәсинин мүәллифи иди. Һазырда АФР-да јашајыб-јарадан, елми јарадычылығы түркдилли халгларын филолокијасы илә бағлы олан алман алими Һанс Петер Шмидe, Әһмәд тәхәллүсүнү гәбул етмиш, аилә үзвләринә Шәрг адлары гојмуш, һәтта дини е'тигадыны да дәјишәрәк ислам динини гәбул етмишдир.

Көркәмли рус алимләриндән Тимирјазевин фамилијасы түрк мәншәли дәмир вә әрәб мәншәли газы сөзләри, Мичуринин фамилијасы бачурин, бичурин сөзләринин фонетик варианты олуб татар дилиндәки бај вә чура (бәј оғлу) сөзләриндәндир. Дөвләт хадимләри Сабуров вә Бугајевин фамилијалары сәбр вә буға сөзләри, футболчулар Колотов вә Шалимовун фамилијалары голтуг вә сәлим (сакит, сакитлик) сөзләри әсасындадыр.

Суворов, Аракчејев, Шарапов, Чапајев, Барсуков, Аксаков, Каратајев кими рус фамилијалары да сувари (фарс сөзү «сәвар»—атлы), арагчы (араг һазырлајан), шәрәф, чапмаг, порсуг, ахсаг, гара сөзләри илә бағлыдыр. Мәнбәләрдә бу кими адларын јаранма тарихи илә таныш олмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, XIX әсрин көркәмли рус рәссамы Иван Константинович Ајвазовскинин бир чох мүәллифләр тәрәфиндән (И. П. Кузмин, И. К. Ајвазовскиј и его произведенија, СПБ, 1901; Н. С. Барсамов, И. К. Ајвазовски, М., 1967; Ајвазовски, документы и материалы, Јереван, 1967) ермәни тачири аиләсиндән олдуғу көстәрилир. Лакин рәссамын фамилијасындакы ајваз сөзү онун һәјатындакы бир чох гаранлыг мәсәләләри, фамилијасы вә атасынын адынын верилмә сәбәбләрини, ән јахын әчдадларынын ермәни дејил, түрк олдуғуну ајдынлашдырмаға әсас верир. Бунун үчүн ән е'тибарлы мәнбә рәссамын өз гејдләридир. Һәмин гејдләрдән өјрәнирик ки, 1770-чи илдә рус-түрк мүһарибәси заманы Румјантсевин башчылыг етдији рус ордусу Бендери галасыны мүһасирә едир, галада ганлы гырғынлар баш верир. Бендери пашасынын катиби ағыр јараланса да, гучағындакы көрпәнин хиласы үчүн чалышыр. Өлүм тәһлүкәси көрпәни јахалајан заман бир ермәни дөјүшчүсү өзүнү силаһлы әскәрин габағына атыб дејир: «Дајан, бу мәним оғлумдур, о хачпәрәстдир». Бу «нәчиб јалан» көрпәни-кәләчәк рәссамын атасынын һәјатыны хилас едир. Ермәни көрпәјә икинчи аталыг едир, она Константин адыны вә түрк дилиндә «катиб» мә'насында ишләнән ајваз сөзүндән Гајвазовски фамилијасыны верир (Ф. И. Булгаков, И. К. Ајвазовскиј и его произведенија, Санкт-Петербург, 1901).

Рәссамын миннәтдарлыг һисси илә хатырлатдығы «нәчиб јалан» көрпәнин ермәни оғлу вә рус әскәринин дилиндән олмасы, хачпәрәст кими гәләмә верилмәси, һәмчинин она гојулан ад вә фамилија да нәчиб һәрәкәтдән доғмушду. Константин Түркијә пајтахты Истамбулун кечмиш ады Константинополла сәсләширди. Азәрбајчан дилиндә ејваз, Орта Асија халгларынын дилләриндә аваз, ајаз, әвәз, ауез кими ишләнән түркләрин «ајваз» сөзү XVII—XIX әсрләрдә һәрби кәми чәрраһларынын көмәкчиләринә, сонралар исә бүтүн көмәкчи шәхсләрә верилән ад иди. Хиласкар дөјүшчү Ајвазовски фамилијасыны да һәлак олан Бендери пашасынын катибинин — көмәкчисинин ады, атасынын өлүмүндән сонра онун әвәзинә јашајан кими әбәдиләшдирмиш, көрпәјә өз миллијјәтинә аид ад вә фамилија вермәмишди.

ТМС топонимләр кими дә өзүнү көстәрир. Рус дилиндә бу чүр сөзләрә даир зәнкин материаллар топламыш Н. К. Дмитријев јазыр ки, славјан топонимикасы вә ономастикасы түркологи тәһлилсиз кечинә билмәз (Н. К. Дмитријев. Строј тјуркских јазыков, М., 1962, сәһ. 505). Бу һәгигәт онунла әлагәдардыр ки, чох заман түрк дилли халглар көчүб мәскунлашдыглары јерләрдә дә әввәлки јурдларынын адларыны јашатмышлар. Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү Б. Ә. Будагов көстәрир ки, Омск вә Түмен вилајәтләриндә Бакино, Балаганы, Болшаја Тава, Уст Тава, Тевриз, Каргалы, Кајсы, Нижније Азы, Такмык, Абатса, Ағалја, Сумы, Бича, Тава, Новы Тап кими чоғрафи адлар Бакы, Балаханы, Алатава, Тава дағ (Абшерон), Тәбриз (Чәнуби Азәрбајчан), Гаргалы, Гаргабазар (Ермәнистан ССР), Гаргалыг (Нахчыван, Хачмаз), Гаракөл (Зәнкилан), Гојса (Балакән), Ашағы Аза (Ордубад), Тохмаг (Мирбәшир), Абад (Ағдам), Ағалы (Зәнкилан, Бәрдә), Сума (Ағдаш), Бичо (Ағсу), Тава (Шамахы), Тап (Г. Исмајылов) кими Азәрбајчанын јер адлары илә ја ејни, ја да јахын сәсләшмәјә маликдир (Б. Будагов. Гәрби Сибирин бә'зи чоғрафи адларына даир, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 22.I.1982). Марагълыдыр ки, Әфганыстанда азәрбајчанлылар јашајан Тапа вә Әфшар Тапа кәндләринин ады да Тава, Тап топонимләри илә сәсләшир. Үмумијјәтлә, һазырда Әфганыстанда 10 миндән артыг азәрбајчанлы јашајыр ки, онларын да бурада мәскунлашмасы Надир шаһын Иранда һакимијјәти (1736—1747) дөврүнә тәсадүф едир вә онун ады илә бағлыдыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, өзү дә Азәрбајчанын әфшарлар тајфасындан олан Надир шаһ һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк үчүн ишғал етдији өлкәләрә азәрбајчанлылар көчүрмүшдү. Чәнуби Азәрбајчандан әфшарлар, Гарабағдан чаванширләр, отузикиләр, кәбирлиләр о вахтдан Әфганыстанда јашајыр вә өз әчдадларыны јахшы хатырлајырлар. Көрүнүр ки, әфшарлар да өз доғма јурдларынын адыны—Тапа топонимини өзләри илә апармышлар вә еһтимал ки, Чәнуби Азәрбајчанда да Тапа илә әлагәдар топонимләр олмамыш дејил.

Һазырда Краснодар дијарындакы рајонлардан биринин Абшерон (әфшар сөзүндән) адланмасы да

Scanned with MOBILE SCANNER

марағлы фактдыр. Шаир М. Әфиванын ше'рдә дедији кими, бу рајон сәнки Азәрбајчанын бир парчасыдыр. Чүнки орада Күр, Самур, Самух, Ширван, Губа, Бакы, Муған адлы кәндләр — топонимләр вардыр.

РСФСР-дә **Касимов** адлы топонимләрин тарихи дә гәдимдир. Топоним бөлүшдүрән, тәгсим едән мә'наларында түрк дилләриндә ишләнән әрәб мәншәли **гасим** сөзүндәндир. Әсас топоним Рјазан вилајәтиндәки шәһәрдир ки, онун әсасы 1152-чи илдә рус кнјазы Јури Долгоруки тәрәфиндән гојулмуш вә 1491-чи илә гәдәр Городетс-Мешшерски адланмышдыр. Бөјүк Москва кнјазлығы илә апарылан мүһарибәләр заманы Гызыл Орда ханы Улу Мәһәммәдин оғлу Гасым хан дөјүшдән гачараг кнјаз II Василијә пәнаһ апармыш, кнјаз да Городетс-Мешшерски шәһәрини онун шәрәфинә Касимов адландырмышдыр. 1681-чи илә гәдәр мөвчуд олан татар ханлығы да Гасым ханлығы адланмыш, Касимов исә ханлығын мәркәзи олмушдур. Касимов һазырда Рјазан вилајәтиндә рајонун вә рајон мәркәзинин, Москва шәһәриндә исә бир күчәнин адыдыр.

Јухарыда дедијимиз кими, Н. А. Баскаков Москва күчәләриндән бир һиссәсинин адларыны ТМС-лә әлагәләндирмишдир. Мәсәлән: Балчугскаја **палчыг**, Каланчевскаја **галача**, Бајкалскаја **бај** вә **кал** (гадаған едилмиш көл), Артековскаја **артыг** (ән јахшы, ә'ла; **Артек** топоними дә бурадандыр), Балаклавскаја **балыг** вә **авлам** (овламаг), Очаковскаја **очаг**, Чесменскаја **чешмәк**, Базарскаја **базар** сөзләри илә бағлыдыр. Пајтахтла Татарскаја, Уланскиј (оғлан), Алымова (алим), Алјабјева (али бәј), Бахметјевскаја (бәј Әһмәд), Бирјулева (бир евли), Булатниковскаја (полад), Бутакова (будаг), Кантемировскаја (хан+дәмир), Карташевскаја (гардаш), Ушаковски, (ушаг), Чагинскаја (чаға), Шереметјевски (шир+мәрд) кими күчә, дөнкә, мејданча адлары да мө'тәризәдә верилән сөзләрлә әлагәләндирилир.

«Игор полку дастаны»нда Русија-да Күр адлы чај олмасындан данышылыр. Б. Будаговун көстәрдијинә көрә Курск шәһәринин ады да һәмин чајла бағлыдыр (Б. Ә. Будагов. Тохунулмаз мүгәддәсләр. «Елм вә һәјат» 1979, № 12).

Рус дилиндә түрк мәншәли һејван вә битки адларына да аз тәсадүф олунмур. Бу адларын рус дилиндә јајылмасынын әсас сәбәби түркдилли халгларын һәјат шәраитинә махсус чанлы аләмин Русија шәраитинә көчүрүлмәси илә изаһ едилә биләр. Түрк мәншәли һејван адларынын рус дилиндә јаранма тарихи XII—XIII әсрләрә кедиб чыхыр. Бу чәһәтдән ат адлары даһа гәдим вә зәнкиндир. Мәсәлән: тарихи абидәләрдә лошад, лошак, чалетс, кариј, карабаир, гунан кими адлара тәсадүф едилир ки, бунлардан ән гәдими «лошад»дыр. Бу ад 1103-чү илдә «Лаврентјев салнамәсиндә Владимир Мономахын нитгиндә мүшаһидә олунуб. Лошад илк дәфә 1769-чу илдә «Паденшина» журналында түрк мәншәли **алаша** (арыг, зәиф), **ат** сөзләри илә әлагәләндирилмиш вә бу етимолокија, демәк олар ки, сонралар да гәбул едилмишди. Рус дилчиләри е'тираф едирләр ки, **лошад** рус дилиндә кет-кедә даһа чох ишләклик газанмыш вә әсл славјан сөзү «кон»у сыхышдырмышдыр (Словар Известиј Академии Наук, 1913). Марағлыдыр ки, рус дилиндән башга дилләрә јајылан да лошад олмушдур (мәсәлән, осетин дилиндә ласаг).

Мүасир рус дилиндә **лошад** атын үмуми адыны ифадә едирсә, дикәр адлар ат чинсләрини билдирир; һәр бир нөв түрк мәншәли рәнк билдирән сөзләрлә вә башга әламәтләрлә фәргләндирилир. Мәсәлән, **чал** (рәнк) сөзү илә әлагәдар чалыј, чалка, чалко, чалуха, **гара** сөзү илә кариј (түнд гара кәһәр ат), карабаир (гара вә бајыр сөзләриндән), караковыј (даһа гара кәһәр ат), **алаша** сөзү илә **лошак** (бирјашлы ат), **гулан** сөзү илә гунан (үчиллик ат) ат адлары (чинсләри) ифадә олунур.

Акжилан, акзилан, бабр, марал, таракан, тек, ангич, девјакуш, каргa, **сарыч** кими һејван адлары да түрк мәншәли аг илан, бәбир, марал, тар+аган (тәзијән), ангут, дәвәгушу, гарға, сары сөзләриндән формалашмышдыр.

Битки адларындан ајва, армуд, бергамот, инжир, кизил, кишмиш, кавун, карагач, бирјуза вә с. түрк мәншәлидир.

Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасында, русча-азәрбајчанча лүғәтләримиздә дә бир чох ишләк термин вә сөзләрин ТМС-дән јарандығыны көрүрүк. Мәсәлән, рус дилиндәки **барабан** (механизмләрдә силиндр шәкилли һиссә), **кобза** (мусиги аләти), **курган** (сүн'и тәпә), **казак** (веркидән азад кәндли, гачгын; һәрби хидмәтчи; Дон, Кубан саһәләринин ән'әнәви ады), **мазут**, **нефт** сөзләри Азәрбајчан дили үчүн дә доғма олан балабан, гопуз, курган, гочаг, мазут, нефт кими сөзләрдән јараныб.

Карат (чәки өлчүсү), **мумија** (минерал маддә, боја), **нашатыр** (кристаллик маддә), **маскара** (мәсхәрә, истеһза), **караван** (карван) әрәб вә фарс мәншәли олуб рус дилинә түрк дилләри васитәсилә кечмишдир.

ДИЛ ТАРИХИНДӘН

* Дүнјада 2.500-дән чох әдәби дил вардыр. Бу дилләрдән јалныз 225-и јазылы дилдир. Тәкчә Австралијада 600 дил мә'лумдур. Африка [illegible] елми-техники наилијјәтләри илә таныш олмаг үчүн ән азы 2[illegible] дил [illegible]ымдыр. 130 халгын јашадығы ССРИ-дә 70-ә гәдәр әдәби дил мөвчуддур.

* Тәдгигатчыларын фикринчә, илк әлифба ерамыздан әввәл икинчи миниллијин орталарында јаранмыш Финикија әлифбасыдыр.

* Дилин мүхтәлиф саһәләри илә мәшғул олан дилчилик елминин 2.500 илдән артыг [illegible] тарихи вардыр.

* Түрк дилләринин үмуми сајы (етник групплары) 40-дан чохдур. ССРИ-дә 15 халг түрк дилләриндә (Азәрбајчан, өзбәк, газах, түркмән, татар, гырғыз, башгырд, кумык, гарагалпак, ујғур, гарачај, ногај, хакас, јакут, алтај) данышыр.

* Азәрбајчан дили түрк дилләри ичәрисиндә ән чох инкишаф етмиш, кениш тә'сир даирәсинә малик олан дилләрдән биридир. Бу дил мин илләрдир ки, Азәрбајчан халгы ичәрисиндә вәһид үнсијјәт васитәси кими ишләнмәкдәдир. Үмумијјәтлә исә Азәрбајчан дилинин көкү, әсасы, тәмәли огуз дилидир. Дәдә Горгуд дилинин дурулуғу бу дилин халгымызын илкин дили олмасына ән тутарлы дәлилдир. Халгымызын илк јазылы әдәби абидәси ерамыздан әввәл V әсрдә јазылмышдыр. Бу, «Авеста»дыр. Даһа сонракы јазылы әдәби абидәмиз исә VI әсрдә гәләмә алынмыш мөһтәшәм «Китаби-Дәдә Горгуд»дур.

* XI әср Орта Асија алими, филолог вә фолклорчусу Маһмуд Кашгари мәшһур «Дивани-лүғәт-ит түрк» («Түрк дилинин лүғәти») әсәриндә илк дәфә олараг түрк дилләриндә аһәнк ганунуну ашкар етмишдир. О, түрк халглары вә гәбиләләринин јашадығы јерләри көстәрмиш, диванын сонунда түркдилли халгларын јашадығы әразиләрин илк хәритәсини вермишдир. 8.000-ә јахын лексик ваһиди (сөзү) әһатә едән бу әсәрдә 20 түрк дилиндән нүмунә вардыр.

* Узун әсрләр Азәрбајчанда әрәб әлифбасындан истифадә едилмишдир. 1923-чү илдән латын әлифбасына кечмәк һаггында Азәрбајчан һөкумәтинин гәрары олмуш, бу иш 1930-чу ил јанвар ајынын 1-дә баша чатмышды. 1939-чу ил 11 ијул ганунуна әсасән исә рус әлифбасына кечилмиш вә сонралар онда бир сыра кичик дәјишикликләр едилмишдир.

* Үнсијјәт васитәси олан дилләр дүнја халгларынын бир чохунда ағыз үзвү олан дилин ады илә адландырылыр: дил (азәрбајчанча), јазык (русча), лингва (латынча), ланг (франсызча), зәбан (фарсча), лезу (ермәничә), ева (күрдчә) вә с.

* Совет Иттифагында лүғәт тәртиби ишинә В. И. Ленинин хүсуси көстәриши илә башланмышдыр. 1950/65-чи илләрдә чап олунмуш «Мүасир рус әдәби дилинин лүғәти» 17 чилддән ибарәтдир. Лүғәт 120 мин 480 сөзүн шәрһини әһатә едир.

* Азәрбајчан дилинин илк орфографија гајдалары 1925-чи илдә, орфографија лүғәти исә 1929-чу илдә нәшр олунмушдур. Сонунчу дәфә һәмин лүғәт вә гајдалар 1975-чи илдә бирликдә нәшр едилмиш вә орада 58 мин сөз верилмишдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

«КӘМАЛҮДДӨВЛӘ МӘКТУБЛАРЫ»НДА ДИНИ МИСТИКАНЫН ВӘ ФАНАТИЗМИН ТӘНГИДИ

Галеј АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ,
Тејмур КӘРИМОВ
филолоқија елмләри намизәдләри

Бөјүк Азәрбајчан маарифчи-мүтәфәккири М. Ф. Ахундов 1875-чи илдә Ј. А. Исакова ҝөндәрдији мәктубда јазырды:

«Сиз елә күман етмәјин ки, мүсәлманларын Кәмалүддөвләнин идејаларыны мәнимсәмәси вә онда нәзәрдә тутулан мәгсәдин әлдә едилмәси үчүн әсрләр кечмәлидир. Әксинә, әксәријјәтинин савадсыз олмасына бахмајараг, исламијјәтин јалан олмасына даир бу кими идејалар күтлә арасында чох сүр'әтлә јајыла биләр... Тезликлә сиз ҝөрәчәксиниз ки, бу китабын шөһрәти сүр'әтлә Ирана вә Түркијәјә јајылар...»

«Кәмалүддөвлә мәктублары» мүәллифинин бу чүр никбин мүлаһизәләринә бахмајараг, әсәр тез бир заманда онун ҝөзләдији еффекти вермәди.

«Кәмалүддөвлә мәктублары»нын јазылмасындан јарым әср сонра көркәмли Азәрбајчан әдәбијјатшүнасы вә тәнгидчиси Ф. Көчәрли үрәк ағрысы илә гејд едирди:

«Мирзә Фәтәли Ахундовун әсәрләри әлли-алтмыш сәнә олар ки, чапдан чыхыб арамызда интишар тапыбдыр. Вәли онларын бизә чопдан тә'сири кечмәјибдир вә мирзәји-мәрһумун гәдри билинмәјибдир». Мәктубларын јазылдығы дөврдән јүз он илдән артыг вахт кечмәсинә бахмајараг, һәлә индинин өзүндә дә ислам дининин регрессив тәрәфләриндән доған дини фанатизм, мистикаја инам, хурафат гаршысында сорғу-суалсызлыг Јахын Шәргин бә'зи өлкәләриндә күтләләр арасында јашамагдадыр. Белә бир шәраитдә М. Ф. Ахундовун «Кәмалүддөвлә мәктублары»ндакы мүбариз руһ, диндәки ичтимаи һәјатын [illegible] олан чәһәтләрә гаршы кәскин тәнгиди мүнасибәт мүасир дөврдә дә актуаллыг кәсб едир. М. Ф. Ахундов дини мүртәче чәһәтләринә гаршы ағыллы, мәнтиги мүбаризә апармағы, өз атеист фикирләрини мөһкәм дәлилләрә әсасландырмағы үстүн тутур. «Кәмалүддөвлә мәктублары»нын бир чох јерләриндә бөјүк мүтәфәккир ислам динини тамамилә ләғв етмәји дејил, онда мүәјјән ислаһатлар етмәји, бир нөв ислам протестантизми јаратмағы тәклиф едир. Бу исә, М. Ф. Ахундовун фикринчә, мистикадан вә хурафатдан узаг, вахты кечмиш әһкамлары рәдд едән, бир чох ганунлары исә дөврүн тәләбинә ҝөрә дәјишдириб заманәјә ујғунлашдыран бир ичтимаи дүнјаҝөрүшү олмалыдыр. Бунун үчүн, әдибин фикринә ҝөрә, һәр шејдән әввәл, көркәмли дин хадимләринин — пејғәмбәрләрин, имамларын, шејхләрин, хәлифәләрин вә б. мүгәддәс олмасы һаггындакы әфсанәни дағытмаг, онларын да һамы кими ади адам олдугларыны е'лан етмәк вә халгы буна инандырмаг лазымдыр. Бунун һәгигәтән дә чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Чүнки халгын ҝөзүндә мүгәддәслик дәрәчәсинә чатмыш бир дин хадиминин һәр чүр мә'насыз һәрәкәти вә сөзү авам күтләнин ҝөзүндә ән мә'налы сөзә, тәглид едилмәјә лајиг олан бир һәрәкәтә чеврилир. Фикрини сүбут етмәк үчүн М. Ф. Ахундов Кәмалүддөвләнин дили илә имамларын ананын бәтниндән доғулмасы кими чәфәнк бир фикрә чамаатын инанмасыны кәскин тәнгид едир: «Әзизим Чәлалүддөвлә, бу даһа һәр чүр әфсанәдән чәфәнк вә һәр чүр мө'чүзәдән даһа зијадә мә'насыз бир мәсәләдир. Анчаг унутма ки, бу сөзләри он биринчи имам Һәсән Әскәри утанмајыб демишдир. Бу рәвајәтин доғру олдуғуну да сәфәвијјә дөврүнүн ән мәшһур руһаниси олан ахунд Молла Мәһәммәдбағыр Мәчлиси һәја етмәдән, ондан әввәл јашамыш алимләри дәнә-дәнә өз әсәрләриндә јазмыш олдуглары дәлилләрә әсасланараг тәсдиг етмишдир.

Буну да мүсәлман ваизләри утанмајыб мәчлисләрдәки минбәрләрин үстүндән халга е'лан едирләр. Инсаны бу чүр чәфәнкијјата инанмаға кәтириб чыхаран ахмаглыг, әлбәттә, Һәбәннәгәнин ахмаглығындан да үстүндүр. Лакин чәсарәтин вардыр ки, руһаниләрә вә авам чамаата дејәсән: чәнаб имам халис чәфәнкијјат демишдир вә онун бу сөзләринин доғру олдуғуну тәсдиг едән дин алимләри исә халгы ганмаз һесаб едирләр. Белә етсән, дәрһал руһаниләр сәнин гәтлинә фитва верәрләр. Чамаат исә рәһм етмәдән вә әсирҝәмәдән дәрһал бу фитваны јеринә јетирмәјә башлајар».

Өз мәгсәдини јеринә јетирмәк үчүн М. Ф. Ахундов һәгиги мә'нада бөјүк тәдгигат апармыш, бир чох дини мә'хәзләри вә тарихи мәнбәләри тутушдуруб мүгәддәс е'лан едилмиш шәхсләрин характериндәки бир сыра инсан зәифликләрини үзә чыхармаға наил олмушдур. Бу чәһәтдән XII әсрин сијаси хадими Әлизикриһүссәламын фикирләринә истинадән Мәһәммәд Пејғәмбәрин һәјат тәрзиндәки бә'зи зәифликләрин тәсвири мараг доғурур. Әсәрин бу һиссәси чох кәскин истеһза илә фәргләнир. Тәсадүфи дејил ки, М. Ф. Ахундов «Мәктублары» чап етмәји бојнуна ҝөтүрмүш наширләрә дөнә-дөнә тапшырырды:

«Лакин әсәрин («Кәмалүддөвлә мәктублары»нын — Г. А., Т. К.) әслиндә олмаја-олмаја, мәним тәрчүмеји-һалымы фарсча чап едәсиниз. Фарс нүсхәсиндә олмаја-олмаја ҝөстәрәрсиниз ки, бу әсәрин мүәллифи Ахундзадәдир. Чүнки мәним халгым һәлә фикир азадлығыны баша дүшмүр. Әҝәр мәним һәммәзһәбләрим белә бир китабы јаздығымы билсәләр, һәр һалда мәнә гаршы инадәтли әдавәт бәсләјәчәкләр...»

Гејд етмәк лазымдыр ки, М. Ф. Ахундов узун мүддәт бу сирри «һәммәзһәбләриндән» ҝизли сахламаға мүвәффәг олмушдур. Һәр һалда Ф. Көчәрлинин 1925-чи илдә чапдан чыхмыш «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәриндә М. Ф. Ахундов һаггында бөјүк очерк верилсә дә, «Кәмалүддөвлә мәктублары» трактатынын ады чәкилмәмишдир.

Мә'лум олдуғу кими, «бүтүн динләри пуч һесаб едән» М. Ф. Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда мараглы әдәби пријом ишләдир. О, ислам дининин мүртәче чәһәтләрини даһа габарыг ҝөстәрмәк үчүн Кәмалүддөвләнин дили илә зәрдүштилији идеализә едир. Лакин елә бурадача Чәлалүддөвләнин дили илә онун бүтүн тезисләри алт-үст едилир вә ҝөстәрилир ки, зәрдүштилик бир дини дүнјаҝөрүшү олмаг е'тибарилә исламдан да гат-гат ашағыда дурур. Мараглыдыр ки, ејни әдәби пријомдан бөјүк Азәрбајчан шаир-мүтәфәккири Низами Ҝәнчәви дә өлмәз «Хосров вә Ширин» поемасында истифадә етмиш, буну өз дөврүнүн ифшасы үчүн васитәјә чевирмишдир.

М. Ф. Ахундовун өзүнүн динә мүнасибәти Кәмалүддөвләнин дилиндә тәнтәнәли сәсләнир:

«Еј Чәлалүддөвлә! Сән мәним бу сөзләримдән белә бир нәтиҹә чыхарма ки, мән бәлкә дә башга динләри вә мәзһәбләри ислам дининдән үстүн тутурам. Хејр, әксинә! Мән бүтүн динләрә гаршы е'тинасызам вә онларын һеч биринә мејл етмирәм вә онлардан ахирәтдә ниҹат ҝөзләмирәм. Мән елә бир динә үстүнлүк верә биләрдим ки, онун ва-

Scanned with MOBILE SCANNER

ситәсилә инсан бу дүнјада азад вә хошбәхт јашаја биләјди».

Әлбәттә, М. Ф. Ахундовун шәрти олараг «дин» адландырдығы, «инсаны азад вә хошбәхт јашадачаг» бу мәфһум әслиндә «идеја, дүнјабахышы» мә'наларыны ифадә едир.

«Мәктублар»да М. Ф. Ахундовун ифша објектләриндән бири дә фөвгәлтәбии гүввәләр вә һадисәләрдир. Дөврүнүн тәбиәт елмләриндәки сон наилијјәтләрә бәләд олан әдиб кәтирдији инкаредилмәз елми дәлилләрлә сүбут едир ки, тәбии ганунлардан кәнарда һеч бир гүввә, һадисә вә әшја мөвчуд ола билмәз.

«Бизим мүһитимиз олан Јер күрәсиндә ганун беләдир ки, бүтүн чисмләр ја көзлә көрүнмәли, ја да һисс олунмалыдыр. Әкәр мәләк, шејтан, чин, див вә пәри дә бизим күрәмиздәки чисмләрдәндирләрсә, кәрәк ја көрүнсүнләр, ја да һисс олунсунлар. Әкәр башга күрәләрдә олан чисмләрдәндирләрсә, о заман бизим күрәјә енә билмәзләр, чүнки һәр бир сәмави күрәнин өзүнә мәхсус магнит гүввәси, јә'ни чазибәси вардыр ки, онун сәтһиндә олан чисмләрин башга күрәләрә дүшүб кетмәсинә мане олур...»

Бу елми ганун харигүладә олан бүтүн шејләри, јә'ни бүтүн гануна мүхалиф олан ишләри: мө'чүзәләри, кәшф-кәраматләри, чадуну, сеһри, рәмли, чәфри вә кимјаны имкан харичиндә билир. Һабелә бүтүн мәләкләрин, чинләрин, шәјатинин, дивләрин, пәриләрин вә саир бу кими шејләрин бизим күрәдә олмасы башдан-баша ујдурма бир шејдир».

М. Ф. Ахундов көстәрир ки, мө'тәбәр дини мәнбәләрдә бу чүр ујдурмаларын олмасы онлары нүфуздан салыр, чиддилијинә хәләл кәтирир. Әдибин фикринчә һәр һансы бир дүнјакөрүшүнүн әсасында ағыл, һикмәт вә мәнтиг дурмурса, она инанмаг вә принсипләринә әмәл етмәк авамлыг, ағылсызлыг әламәтидир. Ислам дининдә исә бу чүр чәһәтләр олдугча чохдур. Буна көрә дә, дини бирдән-бирә арадан көтүрүлә билмәјәчәјини баша дүшән философ илк мәрһәләдә ону ислаһ етмәк, ағыла, мәнтигәујғун бир формаја салмаг тәклифини ирәли сүрүр. Әдибә көрә «башга халглардан фәргләнмәк үчүн формал олараг мүсәлманлыгда галмаг олар».

М. Ф. Ахундовун протестантлыға мүнасибәти дә мараглыдыр. Онун анлајышынча, протестантлыг садәчә мәзһәб дејил, әслиндә расионализмә әсасланан, атеизмә јахын бир ичтимаи дүнјакөрүшүдүр. Бу, Кәмалуддөвләнин ашағыдакы сөзләриндә чох ајдын ифадә едилмишдир. «Анчаг онун (ислам дининин —Г. А., Т. К.) еһкамыны дәјишдирмәли, артыг шејләри атмалы, аллаһ һүгугу сајылан бүтүн мәшәггәтли тәклифләри тамамилә рәдд едәрәк онлардан азад олмаг лазымдыр. Нечә ки, инкилисләр, америкалылар вә бир сыра башга Авропа халглары заһирән, христиан олсалар да, һәгигәтән, протестантдырлар. Јә'ни онлар әглә, мәнтигә табедирләр».

«Кәмалуддөвлә мәктублары» чидди фәлсәфи трактат олса да, М. Ф. Ахундов онун тә'сирлилијини артырмаг үчүн бәдии күлүш васитәләринә тез-тез мүрачиәт етмиш, хүсусән дини хурафатын ифшасы заманы онлардан кениш сурәтдә бәһрәләнмишдир. 1871-чи илдә Мирзә Мәһәммәд Чәфәр хана көндәрдији мәктубунда әдиб әсәрин бу хүсусијјәтини белә гијмәтләндирир: «Ирадсыз, истеһзасыз вә мәсхәрәсиз тәнгиди әсәр јазыла билмәз. «Кәмалуддөвлә мәктублары» моизә, нәсиһәт дејил, тәнгиддир...

Инсанларын тәбиәти моизә вә нәсиһәтләри охујуб динләмәкдән нифрәтләнир. Һалбуки, инсанлар тәнгиди әсәр охумаға һәмишә һәвәскар олурлар».

М. Ф. Ахундовун өлмәз «Кәмалуддөвлә мәктублары» кәнч нәслин атеизм тәрбијәсиндә индинин өзүндә белә мүһүм васитәләрдән бири олараг галыр. Бу чәһәтдән онун орта мәктәб програмында тәдрис едилмәси тәгдирәлајиг олар. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, әсәр лазыми сәвијјәдә тәдрис едилмәдијиндән, чох вахт шакирдләрдә онун һаггында јалныз думанлы тәсәввүр јарадылыр, трактатын мәгзи вә маһијјәти јарандығы дөвр, мүһит вә шәраитлә сых әлагәдар сурәтдә ајдынлашдырылмыр. Бунун әсас сәбәби дәрсликдә олса да, мүәллимләрдән дә чох шеј асылыдыр. «Кәмалуддөвлә мәктублары» кими гызғын патриот вә кәскин атеист әсәрин тәдрисинә лагејд мүнасибәт бәсләнилмәмәлидир. Мүәллим онун һаггында гуру, чансыз чүмләләрлә јох, трактатын өз үслубуна ујғун кәлән гызғын ифадәләрлә данышмалыдыр. Бунун үчүн исә әсәри үрәкдән, севә-севә охујуб өјрәнмәк лазымдыр.

●

Сәмәд Вурғун—80

СӘМӘД ВУРҒУНУН ӘСӘРЛӘРИ РУС ДИЛИНДӘ

Низами МӘММӘДОВ

М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Педагожи Рус дили вә Әдәбијјаты Институтунун мүәллими

Азәрбајчанын халг шаири Сәмәд Вурғунун (1906—1956) ады рус охучусуна чохдан танышдыр. Һәлә 1940-чы илдә С. Вурғун јарадычылығынын мәзијјәтләриндән данышан М. Шакинјан гејд едирди ки, «нә вахт јазычылардан бири сәнәтдә һәгиги бир шеј едир, онун галан силаһдашларына чәтинлик олмур. Нијә? Она көрә ки, һәгиги бәдии әсәр—һәмишә үмумиләшмә вә нәтичәдир? (Шакинјан М., Вагиф, Литературнаја газета, 1940, 15 мај).

Совет дөврүнүн ән бөјүк исте'дадлы шаирләринин поема вә ше'рләриндән — «Марксын мәзары», «Ленинин китабы», «Заманын бајрагдары» — П. Антоколски; «Азәрбајчан», «Рус ордусуна», «Бәсти», «Муған»—А. Адалис; «Пушкинә» — С. Иванов; «Ленин јашајыр» — В. Гурвич; «Ананын өјүдү» — П. Панченко; «Москва» — М. Петровых; «Гәһрәманын өлүмү» — А. Плавник; «26-лар» — Б. Соловјов; «Зәнчинин арзулары» — М. Аликер; «Ганлы базар»—Т. Стрешнева, «Шаир, нә тез гочалдын сән», «Мән тәләсмирәм...» «Көдәкчә» — К. Симонов, «Ајкүн», «Комсомол поемасы» исә мүхтәлиф шаирләр тәрәфиндән дәфәләрлә тәрчүмә олунмуш вә бөјүк тиражла нәшр едилмишдир.

С. Вурғунун ејни бир әсәринә бир нечә дәфә мүрачиәт едилмәси тәсадүфи дејилдир. Буна сәбәб шаирин әсәрләриндә гојулан үмумбәшәри проблемләрдир.

Бөјүк сәнәткарын рус дилинә тәрчүмә олунан әсәрләринин тәһлили көстәрир ки, илк тәрчүмәләрдә оријинала олан бәдии сәнәткарлыг дујулмур. Бу тәрчүмәләрдә јерсиз сәрбәстлик, формал һамаһәнклик вә с. даһа характердир. Бүтүн бунлар исә Вурғун поезијасынын лиризмини зәифләтмишдир. Лакин 40-чы иллардән сонра едилән тәрчүмәләр оријинала јахынлығы илә фәргләнир. Совет әдәбијјатынын классики Николај Тихонов Вурғун јарадычылығынын бәдии гүдрәтиндән бәһс едәрәк јазырды: «...Сәмәд Вурғун нәтичәләри тәрәфиндән дә охуначагдыр. Белә ки, кәләчәк заманын адамлары јер үзүнү аддым-аддым кәзән, һәр ша чаваблашан вә чичәкләнән бу поезијанын күчүнә вә гығылчымларына вурулмаја билмәзләр» (Тихонов Н. Народныј

MOBILE SCANNER

поет. Литературнаја газета, 1956, 12 мај).

Бу сөзләр сабиг «Комсомол поемасы», «Чутан», «Бәсти» поемаларынын тәрчүмәчиләринә Сәмәд Вургун поезијасынын сирләрини ачды. Онлар даһи сөз устасынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини, әсәрләрдәки лаконниклик вә мүдриклији рус охучусуна даһа дүзкүн чатдыра билдиләр.

Шаирин «Комсомол поемасы» ајры-ајры шаирләр тәрәфиндән рус дилинә тәрчүмә едилмишдир. Бу тәрчүмәләрин ичәрисиндә оржинала ән јахыны, фикримизчә, В. Гафаровун тәрчүмәсидир. О, әсәри бирбаша оржиналдан тәрчүмә етмишдир. Тәрчүмәчи «Комсомол поемасы»нын поетик гурулушуну, дахили лиризминин бөјүк бир усталыгла рус охучусуна чатдыра билмишдир.

Рус охучулары С. Вургунун драм әсәрләрини нәинки өз доғма дилләриндә охујур, һәтта бунлара тамаша да едирләр. С. Вургунун рус дилинә тәрчүмә едилән драм әсәрләриндә дәгиг вә һәгиги тәсвир диалектик вәһидликлә верилир, тарих вә халг, тарихи инкишаф вә халг талеји, тарихи зәрурәт вә шәхсијјәт азадлығы, вәтән тарихи вә халг тарихи бөјүк усталыгла тәрәннүм етдирилир. Елә буна көрә дә Вургун гәләминдән чыхан көзәл мәзијјәтләрә малик пјесләр өзүнә чохлу пәрәстишкарлар тапыр.

«Ханлар» (1939) әсәри бир нечә тәрчүмәдә рус тамашачысына чатдырылмышдыр. В. Гурвич әсәри јаздығы илдә П. Панченко 1940-чы илдә, П. Антоколски исә 1941 вә 1949-чу илдә тәрчүмә етмишдир. «Фәрһад вә Ширин» (1941) драмыны Т. Стрешнева (1943 вә 1980-чи илләрдә) 2 дәфә тәрчүмә етмишдир. «Вагиф» пјеси исә (1938) бир нечә дәфә рус дилинә тәрчүмә олунмушдур. Мәсәлән, 1939-чу илдә Л. Зорин, 1940-чы илдә В. Гурвич, 1941-чи илдә исә Азәрбајчан тарихинә, әдәби һәјатына, С. Вургунун јарадычылыг фәрдилијинә дәриндән бәләд олан А. Адалис тәрчүмә етмишдир.

Л. Зорин «Вагиф»и тәрчүмә едәркән онун вур-тут он дөрд јашы варды. О, һәлә он үч јашында оларкән С. Вургун јарадычылығынын вурғуну олмуш, дәфәләрлә шаирин олдуғу әдәби мәчлисләрин, сөһбәтләрин иштиракчысы олмушдур. С. Вургун јарадычылығына мәфтун олан јенијетмә бир шаир кими форалашмамышдан «Вагиф»и өз ана дилинә тәрчүмә етмишдир. Məһз буна көрә Л. Зорин оржиналын идејасыны охучуја там чатдыра билмәмишдир. Бу сәтирләрин мүәллифинә јаздығы мәктубларындан бириндә Л. Зорин гејд едир ки, «Вагиф» әсәрини тәрчүмә едәркән Вургун јарадычылығынын хүсусијјәтләринә, бәдии тәрчүмәнин нәзәријјә вә тәчрүбәсинә јијәләнмәмишдир.

Бүтүн бунларла бәрабәр гејд етмәк лазымдыр ки, Л. Зоринин тәрчүмәси, рус охучусуну «Вагиф» пјеси илә таныш едән илк тәчрүбә кими гијмәтлидир.

1940-чы илдә «Вагиф» әсәри Бакыда рус драм театрынын сәһнәсиндә В. Гурвичин тәрчүмәсиндә ојнанылмышдыр. 1941-чи илдә Москвада «Искусство» нәшријјаты В. Гурвичин тәрчүмә етдији «Вагиф» әсәрини нәшр етмишдир. Бу тәрчүмә оржинала даһа јахындыр.

А. Адалис тәрәфиндән јенидән тәрчүмә едилән «Вагиф» әсәри әввәлки тәрчүмәләрдән өз оржиналлығы илә тамамилә фәргләнир. «Вагиф» пјеси рус театрында мүхтәлиф дөврләрдә дәфәләрлә А. Адалисин тәрчүмәсиндә сәһнәјә гојулмушдур. Тәрчүмә көстәрир ки, шаир С. Вургунун јарадычылығына дәриндән бәләд олдуғу үчүн әсәрин идејасыны, фәрдилијини бөјүк усталыгла тамашачыја чатдыра билмишдир. А. Адалис «Вагиф»и тәрчүмә етмәздән әввәл Азәрбајчанын тарихини, мәдәнијјәтини, әдәбијјатыны өјрәнмиш, Вургунун поетик манерасына лазымынча нүфуз етмиш, Азәрбајчан шаиринин јарадычылығынын еволјусијасыны дәриндән дәрк етмишдир.

Һәлә 1943-чү илдә С. Вургун А. Адалисин тәрчүмәләринин тә'сир күчүндән бәһс едәрәк јазырды ки, Адалисдән вә ја Асејевдән мәним јаздығым шејләри мәндән јахшы тәрчүмә етмәсини истәмирәм. Мән бәр-бәзәк тәрәфдары дејиләм. Лакин бу шаирләр әсл поезија јаратдыгларына көрә онлара миннәтдарам.

Мүхтәсәр шәкилдә гејд едиләнләр көстәрир ки, бә'зи уғурсузлуглара бахмајараг С. Вургунун әсәрләрини Ленин дилинә, Октјабр дилинә тәрчүмә едән шаирләр һәлә 40-чы илләрдән башлајараг Азәрбајчан халгынын унудулмаз шаиринин бөјүк рус халгына танытмагда бөјүк иш көрмүш вә Вургун дүһасынын онун сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини рус охучусуна чатдыра билмишләр.

С. Вургун әсәрләри бир чох дүнја халгларынын дилләринә тәрчүмә олунмушдур. АБШ-да, Инкилтәрәдә, Түркијәдә, Иранда, Полшада, Болгарыстанда, Монголустанда, Мачарыстанда вә с. өлкәләрдә шаирин әсәрләринә сон дәрәчә бөјүк марағ көстәрилир вә севилә-севилә охунур.

С. Вургун әсәрләринин мүхтәлиф дилләрә тәрчүмәсиндә рус дилинә тәрчүмә олунан әсәрләрин ролу бөјүкдүр.

●

Рә'јләр, мүлаһизәләр

САДӘ ЧҮМЛӘ ҺАГГЫНДА ЛИНГВИСТИК МӘ'ЛУМАТЛАРЫН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСИНӘ ДАИР

Мәммәд ҺӘСӘНОВ

С. М. Киров адына АДУ-нун досенти, педагожи елмләр намизәди

Садә чүмлә һаггында лингвистик мә'луматларын тәкмилләшдирилмәси проблемләриндән сөһбәт ачаркән, илк нөвбәдә, чүмлә анлајышы барәдә бир нечә сөз демәк лазым кәлир.

Мә'лум олдуғу кими, «Чүмлә нәдир?» суалына индијә гәдәр гәнаәтбәхш чаваб верилмәмишдир. Чүмләнин тә'рифи һәмишә мүбаһисә доғурмушдур. Чүмләнин мөвчуд тә'рифини тәһлил етдикдә ајдын олур ки, битмиш фикир анлајышы, һәгигәтән, шәртидир, нисбидир. Үмумиләшмиш һөкмләри билдирән чүмләләр истисна едиләрсә, демәк олар ки, конкрет чүмләдә һеч бир фикир битмир. Чүмлә ифадә олунан фикрин бу вә ја дикәр моментини охучуја, јахуд динләјичијә чатдырыр. Профессор М. Адиловун сөзләри илә десәк, фикрин битиб-битмәмәси һаггында елмдә ме'јар јохдур. Әслиндә фикир чүмләдә јох, абзасда, бир нечә абзаслар топлусунда, бир фәсилдә, бүтөв бир әсәрдә битмиш олур (бах: М. Адилов. Чүмлә һаггында, «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 19 сентјабр 1972-чи ил).

«Әкәр һәр бир чүмлә бир фикир ифадә етсәјди, о вахт бир һадисә үчүн бир нечә чүмлә дејил, јалныз бирчә чүмлә ишләтмәк кифајәт едәрди. Демәли, чүмләләр нитгә дахил олан, онун һиссәләрини тәшкил едән, нисби битмиш фикир билдирән бир грамматик категоријадыр» (Ј. Сејидов, Азәрбајчан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1966, сәһ. 60).

Әлбәттә, чүмләнин тә'рифинин дәгигләшдирилмәси илә әлагәдар бир сыра фајдалы фикирләр сөјләнилмиш, әксәријјәт тәклифләр иро-

Scanned with MOBILE SCANNER

ли сүрүлмүшдүр. Мәсәлән, профессор М. Адиловун фикринчә, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин VII синифләри үчүн јазылмыш «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә чүмлә анлајышы даһа елми шәкилдә шәрһ едилир вә бундан фајдаланмаг зәруридир. Бу тә'риф мәктәб грамматикасыны елми грамматикаја јахынлашдырыр. Она көрә ки, бурада чүмләнин предикативлији вә грамматик кејфијјәти нәзәрә чатдырылыр.

Чүмләнин тә'рифи илә әлагәдар дејиләнләри үмумиләшдирсәк, белә бир нәтичәјә кәлмәк олар: **Нисби битмиш фикир ифадә едән дил ваһидинә чүмлә дејилир. Јахуд Мүәјјән фикир ифадә едән дил ваһидинә чүмлә дејилир.**

Чүмлә мәфһумунун ајдын дәрк едилмәси үчүн тә'рифдән сонра белә бир изаһат верилмәси дә мәгсәдәујғундур: **Чүмлә бир нечә сөзүн грамматик чәһәтдән бирләшмәсиндән вә ја бир сөздән ибарәт олур.**

Чүмлә бәһсиндә садә чүмлә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Үнсијјәт просесиндә ән чох садә чүмләләр ишләдир, фикир вә һиссләримизи бу нитг ваһиди илә ифадә едирик.

Садә чүмлә Азәрбајчан дили мәктәб курсунда кениш јер тутур, онун өјрәдилмәси үчүн тәкмилләшдирилмиш Азәрбајчан дили програмында кифајәт гәдәр вахт ајрылыр.

Тә'лим материалынын мүкәммәл мәнимсәнилмәси, һәр шејдән әввәл, онун елми вә мәнтиги әсаслара көрә дүзкүн өјрәнилмәси илә шәртләнир. Програм вә дәрсликләрдә елми чәһәтдән јанлыш верилән, јахуд дүзкүн шәрһ олунмајан лингвистик материаллар шакирдләри, һәтта бә'зи мүәллимләри долашдырыр, онларын сәһв нәтичәләр чыхармаларына сәбәб олур. Садә чүмлә бәһсиндә дүзкүн шәрһ олунмајан, елми вә мәнтиги әсаслара көрә дүрүст груплашдырылмајан лингвистик мә'луматлар чохдур. Бунлардан бә'зиләрини нәзәрдән кечирәк.

Һәр шејдән әввәл, ону гејд етмәк лазым кәлир ки, орта мәктәб курсунда садә чүмләнин тәркиби дүзкүн мүәјјән едилмәмишдир. «Азәрбајчан дили» (IV—VIII синифләр үчүн) програмында вә «Азәрбајчан дили» (VII—VIII синифләр үчүн) дәрслијиндә садә чүмлә бәһси бир-бириндән фәргли, еләчә дә гарышыг шәкилдә верилмишдир. Башга сөзлә десәк, програм вә дәрсликдә орта мәктәбә ујғун олмајан тәснифат апарылмыш, садә чүмләнин тәркиби илә садә чүмләнин нөвләри гарышдырылмышдыр.

Програмда «Садә чүмләнин нөвләри» ады алтында «Чүттәркибли (һәр ики баш үзвүн иштирак етдији) садә чүмләләр», «Тәктәркибли (баш үзвләрдән јалныз биринин иштирак етдији) садә чүмләләр», «Јарымчыг чүмләләр», «Һәмчинс үзвлү чүмләләр», «Чүмләләрдә хитабларын, ара сөзләрин; **бәли, јох, хејр** сөзләринин; нидаларын ишләнмәси», «Чүмләләрдә хүсусиләшмиш үзвләр» кими башлыглар кетмишдир.

«Чүттәркибли садә чүмләләр» ады алтында чүмлә үзвләриндән, чүмлә үзвләринин әлавәсиндән, чүмләдә сөзләрин сырасы вә мәнтиги вурғудан, «Тәктәркибли садә чүмләләр» башлығы алтында исә шәхсә көрә садә чүмләнин нөвләриндән вә адлыг чүмләдән данышылмышдыр. **Бәли, јох, хејр сөз-чүмләләр** хитаб, ара сөз вә нидаларла бирликдә верилмишдир.

Дәрсликдә, програмдан фәргли, олараг, тәктәркибли вә чүттәркибли чүмләләр һаггында үмуми мә'лумат верилмиш, сонра «Чүттәркибли, чүмләләр», «Тәктәркибли чүмләләр» адлы башлыглар ајрылмышдыр.

«Чүттәркибли чүмләләр» башлығы алтында чүмлә үзвләриндән, чүмлә үзвләринин әлавәсиндән, садә чүмләдә сөзләрин сырасы вә мәнтиги вурғудан бәһс едилир.

«Тәктәркибли чүмләләр» башлығы алтында исә тәктәркибли чүмләнин нөвләри верилир вә бураја ашағыдакылар дахил едилир:

а) хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләр (шәхссиз чүмлә, гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә, үмуми шәхсли чүмлә); б) мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләр (адлыг чүмлә, бүтөв вә јарымчыг чүмлә).

Сонра «Һәмчинс үзвлү чүмләләр», «Тәркибиндә хитаблар, ара сөзләр, нидалар вә **бәли, јох, хејр** сөзләри олан чүмләләр», «Сөз-чүмләләр», «Хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләр», «Васитәсиз вә васитәли нитг» адлы башлыглар верилир.

Фикримизчә, орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсунда чүттәркибли вә тәктәркибли чүмләләри ајры-ајры нөвләрә дахил етмәк мәгсәдәујғун дејил вә бу, үмумијјәтлә, чәтиндир. Бу бөлкү, јухарыда гејд етдијимиз кими, садә чүмләнин тәркиби илә садә чүмләнин нөвләрини гарышдырмаға әсас јарадыр, садә чүмлә нөвләринин елми вә мәнтиги бөлкү принсипләрини һечә ендирир.

Дилимиздә «Һәмчинс үзвлү чүмлә» адлы чүмлә типи јохдур, һәмчинс үзвләр вардыр вә онлар садә чүмләнин тәркибинә дахил олан сөзләр вә сөз бирләшмәләридир; сөзлә чүмләни гарышдырмаг олмаз. Елә дәрсликдә «Һәмчинс үзвлү чүмлә» башлығы алтында һәмчинс үзвләрдән данышылыр.

«Чүмләдә хитабларын, ара сөзләрин, **бәли, һә, јох, хејр** сөзләринин, нидаларын ишләнмәси» башлығы мүнасиб дејил. Белә ки, хитаблар вә ара сөзләр садә чүмләнин тәркибинә аиддир вә бунларын садә чүмләнин нөвләринә һеч бир дәхли јохдур.

Хүсусиләшмәләрин садә чүмләнин нөвләри илә бир сырада верилмәси дә елми вә методик чәһәтдән доғру дејил. Мә'на ролуну нәзәрә чарпдырмаг үчүн хүсуси интонасија вә фасилә илә ајрылан белә сөзләр, сөз бирләшмәләри садә чүмләнин тәркибинә дахил едилмәлидир.

Васитәсиз вә васитәли нитгин садә чүмлә илә мүрәккәб чүмлә арасында, даһа доғрусу, садә чүмләјә аид материаллардан сонра верилмәси вә тәдрис едилмәси тәчрүбәси дә өзүнү доғрултмур; чүнки васитәсиз вә васитәли нитг, грамматик категорија дејил, үслуби категоријадыр. *Икинчиси, һәр ики нитг формасы гурулуш чәһәтдән табели мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләридир, тамамлыг будаг чүмләләридир. Демәли, васитәсиз вә васитәли нитг VII синифдә дејил, VIII синифдә мүрәккәб чүмлә илә әлагәли изаһ едилмәли, өјрәдилмәлидир. Мәһз белә олдугда шакирдләр бу нитг формаларыны мүкәммәл мәнимсәјирләр.*

Садә чүмләнин нөвләри һаггында дедикләримизә әсасланараг, програм вә дәрсликдә белә бир тәснифат апарылмасыны, садә чүмләнин ашағыдакы елми вә мәнтиги әсасла өјрәдилмәсини мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Садә чүмләнин тәркиби. Бураја дахилдир:

1. Чүмлә үзвләри.
2. Чүмләнин һәмчинс үзвләри.
3. Әлавәләр.
4. Хүсусиләшмәләр.
5. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә әлагәдар олмајан сөзләр (хитаблар вә ара сөзләр).

Садә чүмләнин нөвләри. Бураја аиддир:

1. Мәгсәд вә интонасијаја көрә садә чүмләнин нөвләри: нәгли чүмлә, суал чүмләси, әмр чүмләси, нида чүмләси.

2. Чүмлә үзвләринин иштиракына көрә садә чүмләнин нөвләри: мүхтәсәр чүмлә, кениш чүмлә.

3. Шәхсин иштиракына көрә садә чүмләнин нөвләри: шәхсли чүмлә, шәхссиз чүмлә.

Шәхсли чүмлә өзү үч јерә ајрылыр: мүәјјән шәхсли чүмлә, гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә, үмуми шәхсли чүмлә.

4. Хүсуси чүмлә типләри: адлыг чүмлә, јарымчыг чүмлә, сөз-чүмлә, ара чүмлә.

Садә чүмләдән бәһс едәркән бир мәсәлә һаггында данышмаг да јеринә дүшәр. Мә'лумдур ки, индијәдәк орта мәктәб курсунда садә чүмләјә конкрет тә'риф верилмәмишдир. «Азәрбајчан дили» (VII—VIII синифләр үчүн) дәрслијинин тәкмилләшдирилмиш јени нәшриндә

Scanned with MOBILE SCANNER

садә чүмләнин тә'рифи илә әлагәдар белә бир гејд верилир: Чүмләнин грамматик әсасы — мүбтәдә вә хәбәр садә чүмләнин ики гүтбүнү тәшкил едир. Әлбәттә, бу, тә'риф дејил. Садә чүмләнин, чүмлә вә мүрәккәб чүмләдә олдуғу кими, конкрет тә'рифи олмалыдыр. Белә ки, Азәрбајчан дили тәдрисиндә, јери кәлдикчә, хүсусән мүрәккәб чүмлә илә мүгајисә заманы, садә чүмләнин тә'рифинә чидди еһтијач һисс едилир. Бизчә, садә чүмләнин тә'рифини белә формалашдырмаг мәгсәдәујғун олар: **Бир грамматик әсасы олан дил ваһидинә садә чүмлә дејилир.**

Әлбәттә, садә чүмлә бәһсиндә дәгигләшдирилмәси вә дүрүстләшдирилмәси ваҹиб олан лингвистик мә'луматлар чохдур. Биз бунларын һамысы һаггында данышмаг фикриндә дејилик. Гејд етмәк истәјирик ки, тә'лими асанлашдырмаг, анлашыглы етмәк, грамматик мәфһумлары дүзкүн мәнимсәтмәк бахымындан дәрсликдәки бир сыра лингвистик мә'луматлара јенидән нәзәр салмаг, онлары һәмин дил һадисәләринин әсас әламәтләри әсасында изаһ етмәк чох зәруридир. Бир мисал кәтирмәклә кифајәтләнәҹәјик.

Чүмләнин баш үзвләриндән бири олуб фикрин ифадәсиндә мүһүм рол ојнајан мүбтәданын тә'рифи бу грамматик категоријанын әсас әламәтләрини экс етдирмир. Бизчә, мүбтәданын мүкәммәл мәнимсәнилмәмәсиндә, бу баш үзвүн лингвистик тәһлилиндә гаршыја чыхан чәтинлијин бир сәбәби дә мәһз бундан ирәли кәлир. Дәрсликдә мүбтәдаја белә тә'риф верилир: «Чүмләдә хәбәрлә бағлы олуб, адлыг һалын к и м? вә ја н ә? суалына ҹаваб верән баш үзвә мүбтәда дејилир».

Бурадан көрүндүјү кими, чүмләдә хәбәрлә бағлы олмаг, н ә? суалына ҹаваб вермәк тәкчә мүбтәдаја аид фәргләндиричи әламәт дејил. Чүмләдә тамамлыг вә зәрфлик дә хәбәрлә бағлыдыр. Бундан башга, мүбтәда кими, гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлыг да адлыг һалын н ә? суалына ҹаваб ола билир. Мөвҹуд тә'рифә әсасән шакирдләр чүмләдә хәбәрлә бағлы олуб, адлыг һалын нә? суалына ҹаваб верән бүтүн сөзләри мүбтәда һесаб едирләр, мүбтәда илә тамамлығы гарышдырырлар. Нәтиҹәдә сәһв мәнимсәмә баш верир вә психоложлоларын мүәјјән етдији кими, белә нөгсанлар бејиндә мөһкәм из салыр, онлары арадан галдырмаг иши хејли чәтинләшир. Һалбуки тә'риф дүзкүн верилсә, мүбтәда вә тамамлыг дүзкүн мәнимсәниләр, белә хошакәлмәз вәзијјәт јаранмаз. Шакирдләр дәрк едирләр ки, тамамлыгдан фәргли олараг, мүбтәда чүмләдә иш көрәни, бә'зән дә һаггында данышыланы билдирир. Үнсијјәт заманы ишләтдијимиз чүмләләрин әксәријјәтиндә мүбтәда иш көрәни, аз гисминдә исә һаггында данышыланы билдирир.

Мүбтәданын суалларына кәлдикдә исә ону демәлијик ки, бу баш үзв адлыг һалын ким? вә нә? суаллы илә јанашы, һара? суалына да ҹаваб верир. Одур ки, мүбтәданын суалларынын там шәкилдә әһатә едилмәси тә'лим бахымындан чох фајдалыдыр. Бу, морфолокија тәдрисиндә исимләрин шәхс адлары билдирмәсинә, әшја адлары билдирмәсинә, јер-мәкан адлары билдирмәсинә көрә груплашдырылмасында шакирдләрә чох көмәк едир.

Грамматик суалларын, о ҹүмләдән мүбтәдаја аид суалларын тә'рифләрин тәркибинә дахил едилмәси тәҹрүбәси тә'лимдә өзүнү доғрултмур, чүнки тә'риф, мә'лум олдуғу кими, грамматик мәфһумун тә'јинедиҹи әламәти дејил, о, нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләрини асан мүәјјән етмәк үчүн истифадә олунан методик васитәдир. Буну нәзәрә алараг, мүбтәданын тә'рифиндән грамматик суаллары чыхармаг, онлары тә'рифдән сонра вермәк лазымдыр.

Бу китаблары охујун

АЗӘРБАЈЧАН ТӘНГИДИНИН КЕНИШ ЕЛМИ ТӘДГИГИ

Республика Елмләр Академијасынын мүхбир үзву, профессор Камал Талыбзадәнин «Азәрбајчан әдәби тәнгидинин тарихи» (рә'јчи: республика Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү Ә. Мирәһмәдов, елми редактору филолокија елмләри доктору Ј. Гарајевдир) монографијасы хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Азәрбајчанда әдәби тәнгидин јаранмасы вә инкишафы тарихи дүнја мәдәнијјәтинә «Авеста», «Китаби-Дәдә Горгуд» кими нәһәнк абидәләр вә Хәтиб Тәбризи, Бәһмәнјар, Хагани, Низами, Мәһсәти ханым, Нәсирәддин Туси, Нәсими, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов кими әдәбијјат вә сәнәт корифејләри вермиш әдәбијјатын өзү гәдәр гәдим вә зәнкиндир—монографијада һәлл едилән әсас проблемләрдән бири бундан ибарәтдир: «Әдәби фикрин тарихи илк сәнәтин тарихи гәдәр гәдимдир, онунла јанашы, гоша јаранмышдыр» (сәһ. 6). Мүәллиф бу саһәдә шифаһи халг јарадычылығыны «тәнгиди-естетик фикрин илк үнсүрләрини өзүндә горујуб сахлајан ән гәдим сәнәт нүмунәси» һесаб едир.

К. Талыбзадә орта әсрләрдә Азәрбајчан естетик фикринин үч истигамәтдән инкишаф етдијини көстәрир: нәзәри-елми шәрһләр вә поетика әсәрләри, тәзкирә јарадычылығы, бәдии әсәрләр.

Тәдгигатда ән мараглы елми мүлаһизәләр әдәби тәнгидин жанр хүсусијјәтләри илә бағлыдыр: Мүәллиф XI—XII әсрин Х. Тәбризи, Ејн әл-Гузат, Јусиф Хојлу кими әдәбијјатшүнас - философларынын шәрһә даир мүлаһизәләри әсасында жанрын башлыча хүсусијјәтләри һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр.

XII әср әдәби фикри Низаминин симасында јүксәк зирвәјә галхыр. Бу дөвр тәнгидинин елми-методоложи хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир? К. Талыбзадә бу дөвр тәнгидинин «Шәрг интибаһынын тәләбләрини» ифадә етдијини көстәрир: «Сәнәт—халга хидмәт етмәлидир; сөз сәнәти чәмијјәтин еһтијачларына чаваб вермәлидир. Сәнәт—инсаны, чәмијјәти, дәрк етмәјә һазырламалыдыр» (сәһ. 21).

Орта әсрләр естетик фикринин елми күчү—әдәбијјатын вә инчәсәнәтин ичтимаи әсасларына, јарадычылыг проблемләринин нагјасына мүнасибәтдә тәнгидин (о, «нагд», «елми-нагд» термини илә ифадә олунурду) әдәби просеси нүфузунда тәзаһүр етмишдир. Монографијанын үмуми-руһундан белә бир идеја һасил олур ки, гәдим вә орта әсрләр дөврү тәнгиди илә сонракы дөврләр тәнгиди арасында дахили руһи бағлылыг вардыр.

Бәс XIX әср тәнгиди нә илә характерикдир?

Һеч шүбһәсиз, «маарифчи-реалист тәнгид консепсијасынын јаранмасы» илә. Бу дөврдә сәнәт уғрунда мүбаризә-реализм уғрунда мүбаризә демәк иди. XIX—XX әсрләрдә Азәрбајчан мәдәнијјәтә реализми јени мәзмун вә форма илә сәнәтә кәтирәрәк, онун принсипләрини бәдии јарадычылығын мәһәк дашына чевирди; реализмин өзү һаггында данышмаға башлады. XIX әсрдә сәнәтдә вә әдәбијјатда реализмин јени критеријаларда тәблиғи ади мүдафиә характериндә јох, чох чидди вә конкрет мүбаризә сәчијјәсиндә тәзаһүр едирди. Бу мүбаризә чәбһәсинин башында М. Ф. Ахундов дururду. К. Талыбзадә М. Ф. Ахундовун әдәбијјата вә сәнәтә даир естетик бахышларынын мүхтәлиф истигамәтләринин тәдгигата чәлб едир вә онун тәнгид көрүшләри әсасында, XIX әсрдә әдәби

Scanned with MOBILE SCANNER

аләмдә баш верән чидди дәјишиклијин ичтимаи маһијјәтини ачыр— монографијада һәлл едилән ән мүһүм проблемләрдән бири дә бунунла баглыдыр. Бу фәсилдә ејни заманда реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризә чәбһәсиндә өзләринин фәрди јарадычылыг хүсусијјәтләри олан ајры-ајры маарифчи реалистләрин әдәби көрүшләриндән дә сөз ачылыр.

Монографијанын ән кениш вә әһатәли бөлмәси «XX әсрин әввәлләриндә тәнгид» фәслидир. Бу бөлмәдә әсрин әввәлләриндә әдәби аләмдә вә ичтимаи һәјатда тәнгидин ролу вә ичтимаи мөвгеји, нәзәри-елми күчү һаггында данышылыр.

XX әср тәнгиди истәр әдәби-естетик, истәрсә дә ичтимаи-сијаси мәзмуну бахымындан мүбаризә характери дашыјырды. Бу мүбаризә мејданында тәнгиди мүхтәлиф дүнјакөрүшлү вә әгидәли сәнәткарларын фикирләрини ифадә едирди. Ингилаба гәдәрки дөврдә әдәби аләмин долғун вә кениш идеја-естетик мәнзәрәсини јаратмаг бахымындан «Әдәби тәнгидин чәрәјанлары» фәсли хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Китаба догиг вә јығчам мүгәддимә јазан тәнгидчи Ј. Гарајев буну «һәртәрәфли ишләнмиш фәсил» кими јүксәк гијмәтләндирир. Китабда һәр бир чәрәјанын өзүнәмәхсус характерик мәзмуну верилир. «Демократик тәнгидин ики мүхтәлиф голу» олан реалист тәнгидлә романтик тәнгидин «естетик принсипләри арасындакы» јахынлыгы тәдгигатчы онларын әдәби аләмдә дајандыглары мөвгејә көрә характеризә едир.

Монографијада «көһнә» вә «тәзә» ше'р проблеминин јени дөвр естетикасында һәлли мәсәләси дә хүсуси шәкилдә тәдгиг едилмишдир.

Бөјүк вә кәркин јарадычылыг ахтарышларынын бәһрәси олан «Азәрбајчан әдәби тәнгидинин тарихи» монографијасы тәкчә тәнгидшүнас алим К. Талыбзадәнин јох, үмумән, мүасир әдәбијјатшүнаслығымызын јүксәк елми мүвәффәгијјәти олмагла, орта вә али мәктәбләрдә әдәбијјатшүнаслыг елминин кениш аспектдән тәдрисиндә хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Әбулфәз ӘЗИМОВ.

МАРАГЛЫ ТӘДГИГАТ ӘСӘРИ

Азәрбајчан-ермәни әдәби әлагәләринә аид бир сыра тәдгигат әсәрләри, монографијалар нәшр олунмушдур. Анчаг кәркин ахтарышлар вә јени тапынтылар сүбут едир ки, һәлә бу саһәдә ачылмамыш сәһифәләр чохдур. Филолокија елмләри намизәди, досент Көвсәр Тарвердијеванын бу јахынларда «Јазычы» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Азәрбајчан мәдәнијјәти ермәни дөври мәтбуатында» китабы һәмин ачылмамыш сәһифәләрдән бириди.

Көвсәр Тарвердијеванын тәдгигат даирәси јетмиш иллик бир дөврү әһатә едир. О, бир сыра шәһәрләрин дөвләт архивләриндә сахланылан, ермәни дилиндә нәшр едилән гәзет, журнал вә мәчмуәләри нәзәрдән кечирмиш вә орижинал тәдгигат әсәри јаратмышдыр. Китабы сәһифәләдикчә бәлли олур ки, 1850—1920-чи илләрдә нәшр олунан ермәни гәзет вә журналларында Азәрбајчанын ичтимаи һәјаты, инчәсәнәти, әдәбијјаты, мәтбуаты вә с. һаггында хејли материал вардыр. Китабын ән јахшы мәзијјәтләриндән бири одур ки, јери кәлдикчә тәдгигатчы онлара өз мүнасибәтини дә билдирир.

Китаб ики әсас һиссәдән ибарәтдир:

Ермәни дөври мәтбуатында Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти.

Ермәни-Азәрбајчан мәтбуат әлагәләри тарихиндән сәһифәләр.

Биринчи һиссәдә тарихи абидәләримиз, инчәсәнәтимиз, хүсусән о дөврдә јашајан мәшһур ханәндәләримиз, бөјүк сәнәткарларымыз һаггында кениш бәһс едилир.

Әсәрдә ермәни мәтбуатынын көркәмли Азәрбајчан шаири Хуршуд Бану Натәван һаггында верилән бир мәгалә диггәти хүсусилә чәлб едир. «Мышак» (1873, 13 сентјабр, №35) гәзетиндә «Шушадан мәктуб» сәрлөвһәли мәгаләдә көстәрилир ки, әһали Шуша шәһәриндә судан чох корлуг чәкирди. Натәван шәһәрә су кәтирмәк, булаг чәкдирмәк гәрарына кәлир. Су шәһәрә јахынлашаркән 500-дән чох арвад, киши, гыз, оглан бөјүк бир севинчлә чиjинләриндә саһанк, долча булаг үстә кәлдиләр. Гәзет даһа сонра јазыр: «...Ханын аличәнаб гызы, шәһәрин Азәрбајчан, рус, ермәни милләтләриндән олан сакинләрина сују әтрафында Авропа гајдасында бөјүк бир гонаглыг верди».

Китабын икинчи һиссәсиндә «Әкинчи», «Зија», «Кәшкүл», «Шарги-рус» гәзетләринин нәшри илә баглы мәгаләләрдән бәһс олунур.

Китабдан орта мәктәб мүәллимләри дә кениш истифадә едә биләрләр.

Әскәр ЗЕЈНАЛОВ.

«ГАФГАЗ СӘФӘРИ»

Биз әдәбијјат мүәллимләри орта мәктәбдә һәр һансы јазычы вә ја шаирин һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә башламаздан габаг онун дөврү, мүһити һаггында дүзкүн вә әтрафлы мә'лумат вермәлијик. Чүнки шакирд билмәлидир ки, јазычы вә ја шаири о дөврдә нә дүшүндүрүб, нә нараһат едиб.

Мүәллим шакирдә дөвр һаггында хүласәни ајдын вә һәјати фактларла вермәлидир ки, шакирд һәмин дөврү көзләри гаршысында чанландыра билсин, јазычынын гәлбини риггәтә кәтирән һиссләри гәлбән дујсун.

Буна наил олмаг үчүн биз дәрс заманы әјани васитәләрдән, тарихлә бағлы әлавә тәдрис материалларындан вә бәдии әсәрләрдән јерли-јериндә истифадә етмәји бачармалыјыг. Бунун үчүн бизим әлимиздә нә гәдәр әлавә васитә оларса, шакирдләрин дәрсә марағыны даһа да артыра биләрик. Белә васитәләрдән бири дә бу күнләрдә «Јазычы» нәшријјатынын чап етдији Александр Думанын «Гафгаз сәфәри» китабыдыр. Һәлә кечән әсрдә гәләмә алынмыш бу әсәри дилимизә Гәзәнфәр Пашајев вә Һәмид Аббасов тәрчүмә етмишләр.

Достлуг, сәдагәт, Вәтән уғрунда һәр чүр мәшәггәтләрә гатлашан Дүма гәһрәманлары бизим јенијетмәләри дә мәфтун етмишдир. Тәсадүфи дејил ки, јенијетмәләримиз вә кәнчләримиз Дүма гәһрәманларыны да Азәрбајчан вә еләчә дә гардаш халгларын јазычыларынын гәһрәманлары кими севирләр. Бу күн Дартанјаны, Бартосу, Арамиси, Артосу танымајан мәктәбли аз тапылар.

Дүнја әдәбијјаты хәзинәсинә белә севилән гәһрәманлар вермиш Думанын јурдумуз, халгымыз, адәт вә ән'әнәләримиз һаггында дедији сөзләр орта мәктәбдә әдәбијјат мүәллимләри үчүн чох гијмәтли вә дәјәрли әлавә материал ола биләр. Вахтилә Гафгазы кәзән Дүма Одлар јурдундан мәфтунлугла сөз ачыр, азәрбајчанлыларын һәссас, сәмими, гајғыкеш, ағыллы, гонагпәрвәр, сөзүбүтөв, дәјанәтли олдуғуну хүсуси гејд едир. Дүма көстәрир ки, елә халглар вар, өз әли илә имзаладығы, мөһүрләдији сәнәддән дә бојун гачырыр. Азәрбајчанлыларда исә киши сөзү вар. Онларла бир шеј барәдә сөвдәләшәндә сәнәд, имза, мөһүр тәләб етмәк лазым дејил. Азәрбајчанлы вердији сөздән

һеч вахт дөнмәз. Дүма кими бөјүк бир шәхсијјәтин азәрбајчанлылар һаггында дедији бу сөзләрин јенијетмәләримизин мә'нәви тәрбијәсинин формалашмасында ролу олмаја билмәз.

Јухары синифләрдә иншa јаздыранда биз сәрбәст мөвзулара даһа чох мүрачиәт едирик. «Азәрбајчан јурдум мәним», «Вәтәнчүн јашајан, Вәтәнчүн өлән, сәмими бир инсан нә бәхтијардыр», «Кимләрә әсл вәтәнпәрвәр демәк олар?», «Вәтәнимлә фәхр едирәм» вә с. мөвзуларын јазылышында бир чох зәнкин материалларла јанашы, шакирдләримиз бу китабдан—франсыз јазычысынын әсәриндән дә фајдалана биләрләр.

Дүма Гафгазы бәшәријјәтин бешији адландырыр. Гафгаз, хүсусән дә Азәрбајчан онун үрәјиндә дәрин изләр гојуб: «Нә олајды, мәнә бир дә бу јерләрә кәлмәк гисмәт олајды». Бу, бөјүк Дүманын сөзләридир.

IX синифдә XIX әсрин икинчи јарысында дөврүн ичтимаи вә мәдәни хүласәсиндән данышанда, Хуршуд Бану Натәван һаггында сөз ачанда Дүманын фикирләринә дә мүрачиәт етмиш олсаг, јеринә дүшәр. Дүма һәлә о заман чәми ијирми јашы олан Хуршуд Бану Натәванла вә шаирәнин әри Хасај хан Үсмијевлә көрүшүнү дәрин миннәтдарлыг һисси илә јад едир. Хасај хан Үсмијев һаггында јазыр: «О, лајагәтли адам иди. Мән онун мәдәнијјәтинә, ағлына, франсызча тәмиз данышмағына һејран галмышдым. Сән демә, о, Петербургда мәним көһнә достум франсыз јазычысы Хавје Мармије илә таныш олубмуш. О, достумун мәним фикирләшдијимдән дә үстүн олан хүсусијјәтләриндән мәнә данышды».

Мә'лум олур ки, Хасај хан Дүмаја һәдијјә олараг Хуршуд Бану Натәванын өз әли илә тикдији бир тикмәни бағышламыш вә Дүма бу бәхшишдән чох мәмнун олмушдур.

«Гафгаз сәфәри» әсәриндән Азәрбајчанла бағлы онларча белә мисал кәтирмәк мүмкүндүр вә шүбһәсиз ки, бу чүр мисаллар биз әдәбијјат мүәллимләри үчүн дә дәјәрли көмәкдир.

Ајбәниз ГОЧАЈЕВА,
Бакыдакы 254 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

Баш редактор: **Зәһра ӘЛИЈЕВА.**
Редактор: **Ә. Әфәндизадә.**
Редаксија һеј'әти: **Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, А. Гурбанов, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәһимова, А. Тәһмасиб.**

Техники редактор вә корректор: **Сәријјә Новруз гызы.**

Јығылмаға верилмиш: 9.01.86. Чапа имзаланмыш: 10.03.86. Кағыз форматы: 70×108[1]/16=2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2 Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр. вәрәги.
ФГ 11157. Сифариш 43. Тираж 14042.

Редаксијанын үнваны: 370000. Бакы шәһәри. Низами күчәси, 58.
Телефонлар: 93-13-45. 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјаты.

Scanned with MOBILE SCANNER

25 гөп 76303

Scanned with MOBILE SCANNER